

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Új magyar tájszótár IV. Főszerkesztő: B. LŐRINCZY ÉVA. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Szerkesztő: HOSSZÚ FERENC. Írta és a szerkesztésben részt vett: FIERS MÁRTA; BÁNKI JUDIT, GYENESE ILONA, ITTZÉS NÓRA, KÓRÓDI BENECSE, PIRITYI MÁRIA, VITÁNYI BORBÁLA. Írta továbbá: LAKATOS ERIKA, ÓNODY-SZABÓ MÁRTA és T. SOMOGYI MAGDA.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. (1008 lap)

Lassan egy fél évszázada, 1959 óta folynak — és örömkre: a befejezéshez közelednek — az egész magyar nyelvterületről származó, az 1890 és 1960 közötti hét évtizedet felölelő, közel 2 400 nyomtatott és kéziratos forrásból több mint 600 000 cédulára összegyűjtött mintegy 150 000 magyar nyelvjárási szóadat egységes szótárrá szerkesztésének a munkálatai. Jól emlékszem: 1979-ben nagy eseménye volt a magyar nyelvtudománynak az „Új magyar tájszótár” (ÚMTsz.) első kötetének a kiadása (ennek angol, német és magyar nyelvű visszhangjából figyelmet érdemelnek például az alábbi szakmai értékelések: KERESZTES KÁLMÁN: UAJb. 54: 152–3, RUZSICZKY ÉVA: FUF. 44: 194–7, KISS JENŐ: MNy. 76: 427–35, GUNDA BÉLA: Nyr. 104: 395–401).

Teltek-múltak az évek és évtizedek, s — az 1988-ban, illetőleg 1992-ben közzétett újabb köteteket követően — 2002 nyarán az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó monumentális vállalkozás negyedik, utolsó előtti kötete is napvilágot látott. Az előzményekről a Magyar Nyelvjárások időről időre beszámolt (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. 23: 165–9, JAKAB LÁSZLÓ: MNyj. 30: 146–50 és KÁLNÁSI ÁRPÁD: MNyj. 34: 218–22), magam pedig az első három kötetről adtam összefoglaló tájékoztatást akadémiaánk 1990–91. évszámozású, de csak 1994-ben megjelent folyóiratában (ALH. 40: 508–12).

Említett angol nyelvű recenziómban idéztem DEME LÁSZLÓnak egy 1979-ben tett megállapítását: „A tájszótárak az irodalmi normán kívül rekedt, regionális használatú szóanyagot hivatottak közkinccsé tenni. Szókincsünknek ez a része gyakran ősrégi tárgyak, fogalmak, mesterségek egyetlen fennmaradt emléke; ezért adataik vallomása nemcsak nyelvészek számára fontos, de néprajzkutatók-

nak, művelődéstörténészeknek, s nem kevésbé íróknak, műfordítóknak, kritikai kiadások előkészítőinek, stíluskutatóknak is nélkülözhetetlen. Tanulhatnak belőlük népevelők és öntevékeny művelődők egyaránt; haszonnal forgathatják a szótárt régi vagy régies, népi vagy népies írások olvasói.” DEME találó szavait hatványozott mértékben vonatkoztathatjuk a mi szótárunkra.

Az ÚMTsz. jelentőségéről sokan és sokat írtak, de nem lehet eléggé hangsúlyozni például a következőket:

1. A nyelvtudomány területén e szótár alapvető forrása többek között a dialektológiai, a szótörténeti-etimológiai, a szóföldrajzi, a szójelentés- és szóképzéstani, egyéb lexikológiai és szinonimikai, továbbá egyebek mellett a szószervezetekre, közelebbről az állandósult szókapcsolatokra irányuló kutatásoknak.

2. Az egyes kötetek megjelenésével fontos forrással gyarapodnak a nyelvjáráskutatás segéttudományai is, például a hely- vagy településtörténet, a gazdaságtörténet, a növény- és állattan, a földrajz.

3. Számottevő a szótársorozat közművelődési jelentősége. A magyartanárok, az irodalomtörténészek, a nyelvi lektorok a szépirodalmi alkotásokban előforduló — ma már gyakran régies — nyelvjárási szavak értelmezéséhez kapnak e kézikönyvvel nélkülözhetetlen forrást.

Az első kötetekből a címszavak közül különösen ajánlatos például az *anya*, *apa*, *asszony*, *isten* frázisszókincsének vizsgálata, és ezen keresztül a paraszti szemléletmódnak, illetőleg a munkához, a tulajdonhoz való hozzáállásnak a bemutatása. Hiszen tudva tudjuk, hogy az ÚMTsz. tükröként tárja elénk a 20. század első felében élt magyar parasztság tárgyi világán kívül társadalmi rendjét és kultúráját, gondolkodását és tréfálkozó kedvét, mentalitását és erkölceit, sőt költészetét és művészetét is. Igen sok tájnyelvi elem egyben a kihalófélben lévő — azóta részben ki is halt — hagyományos magyar paraszti gazdálkodás műszava; emellett a legkülönbélebb népszokásokra utaló adatok a további néprajzi kutatásokhoz is segítséget nyújthatnak. A szótár olvasása, lapozgatása közben a szakembernek és a laikus olvasónak egyaránt feltűnik népnyelvünk gazdagsága például az öltözködés szakszókincsében, az emberi jellemvonások gyakran szókimondó megnevezéseivel, a hangutánzó-hangfestő és a gyermeknyelvi szavak hatalmas tárházával, az állatok kora és neme szerinti sokoldalú és pontos hívogató, terelő és egyéb névmegjelölésekkel.

Az „Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára” című ünnepi kötetből (Budapest, 1996/1997) megtudható, hogy az ÚMTsz. főszerkesztőjének első tudományos közleményei az 1951-ben indult Magyar Nyelvjárások első kötetében jelentek meg, és azoknak egyike éppen „Az új Magyar tájszótár” címet viseli (MNyj. 1: 156–64; később a szótár várható arculatáról: MNy. 20: 15–28; „Pillanatkép egy szótárszerkesztőség életéből” az alcíme — tehetjük hozzá — ugyanitt publikált utolsó, társszerzős írásának: MNy. 38: 61–3). „A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék” című monográfiájának (1953) és „A

mai magyar nyelv rendszere” című kétkötetes akadémiai nyelvtan (1961–1962) néhány fejezete (I, 421–58, II, 162–259, 365–92) kéziratának elkészítése után a fiatal kutató arra vállalkozott, hogy egész életét egyetlen szótársorozat elkészítésének szenteli; ettől kezdődően, több mint negyven éven át főszerkesztőként és csoportvezetőként irányította a szótári munkálatokat. Az ÚMTsz. készítésében egykor közreműködő, vele 16 éven át közös lakásban lakó KOVÁCS TERÉZ a jelzett emlékkönyvben így vallott: „közelről láthattam azt a hősies emberi erőfeszítést, amire egy szellemi értékekért küzdő törekeny nő képes” (178). Éva bámulatra méltóan nagyszabású, hihetetlenül sokrétű és fárasztó tevékenységet folytatott az ÚMTsz. ún. szuperszerkesztése során, és eközben — más, jelentős publikációk, közöttük monográfiák írása mellett (melyekről ezúttal nem számolhatok be) — közreműködött a magyar nyelvjárások értékeinek terjesztésében, népszerűsítésében is. Évtizedeken keresztül küzdött a szótár egy-egy újabb kötetének publikálásáért, és rendszeresen védte meg szótárírói munkaközösségét az egyik vagy másik kötet megjelenésének elhúzódása miatti támadásokkal szemben. Mindig töretlenül hitt, a munkaközösségnek pedig szakadatlanul hitet adott a szívós, kitartó munkával végzett, korszakos jelentőségű lexikográfiai mű egészének a tető alá hozásában.

Az iménti mondatokban múlt időt kellett használnom, mert B. LŐRINCZY ÉVA, az említett emlékkönyv és sokunk szeretett Évája, Éva nénije 2002. április 19-én elment közülünk. Idei évkönyvünkben SEBESTYÉN ÁRPÁD búcsúztatja őt. Az a jó barát és munkatárs, akinek három esztendeje, kerek születésnapján, „Tudománytörténeti (ön)vallomás” című írásában LŐRINCZY ÉVA felidézte az ÚMTsz. munkálatainak fél évszázados történetét. Ma még inkább szívbe markolóak az alábbi sorai: „amíg erőm engedi, nem hagyom el az Új magyar tájszótárt. Hétköznapi és ünnepnap, szinte szünet nélkül rajta dolgozom. ... És nem tudok belefáradni, nem tudom megunni. Mert ma is napról napra új gyönyörűségeivel boldogít ez az értelmi és érzelmi kincsekben oly gazdag nyelvi anyag. Mert ugyanannyit árul el nekem az emberről, mint valamilyen, párját ritkító műalkotás. Az emberről, amely a világon a legjobban érdekel.” (MNyj. 37: 110).

A Lőrinczy-emlékkönyv a fentiek mellett további adalékokat is szolgáltatott az ÚMTsz. fontosságáról és sokszínűségéről. DEME LÁSZLÓ a hazai lexikográfia hatalmas fejlődéséről számolt be tájszótáraink (Tsz., MTsz., ÚMTsz.) három nemzedékét bemutató írásában (101–5). A kötetet szerkesztő BÁNKI JUDIT a legkorszerűbb munkamódszerre hívta fel a figyelmet, ti. az ÚMTsz. adattárából véleménye szerint jól használható adatbázis készíthető lexikográfus szakemberek bevonásával (129–32). Ezáltal különféle tematikájú jegyzékek, glosszáriumok, konkordanciák hozhatók létre, és többek közt egzakt statisztikai számítások végezhetőek. A tájszótári munkaközösség másik tagja, KÓRÓDI BENECÉ arról értekezett: „Miért modern az Új Magyar Tájszótár?” (137–8). A szótár hasznosságának fentebb felsorolt szeletei közül a néprajzkutatásban betöltött szerepéről

BALASSA IVÁN nyilatkozott (166–70), a nyelvűvelő vonatkozásokról pedig HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET (171–4). Végül KISS LAJOS, a szótár lektorainak egyike harminc nyelvjárási szónak, szókészletünk addig kevésbé számba vett elemeinek az eredetét közölte (106–13).

Kezünkben van tehát az ÚMTsz. régóta várt negyedik kötete, melynek megjelenését a főszerkesztő sajnos már nem érthette meg. Szókincsünk tengerenyi gazdagsága újólá rabul ejt. Kössünk először csokrot a B. LŐRINCZY ÉVÁTÓL annyira ismert és oly sokat vizsgált szóösszetételekből, az előtagok szerint összegyűjtve őket. A betűrendben elől állnak a *nád-* kezdetű összetett szavak, melyeknek a száma megközelíti a 140-et! A vagy másfél tucatnyi *pálinka-* előtagú, többnyire tréfás összetétel közé tartozik az egyaránt 'iszákos, részeges ember' jelentésű *pálinkabutik*, *-butykos*, *-kazan*, *-kút*, továbbá például a *pálinkabíró* 'a pálinkát szállító személy', a *pálinkaház* 'szeszgyár' és a *pálinkanóta* 'reggeli harangszó'. Érdekes jelentésekkel találkozunk a *polgár* szavunkkal alkotott összetételekben és az abból képzett származékokban (*polgári*, *polgárság* stb.) egyaránt. A népnevek közül érthető módon a *német-* előtagú összetételek száma a legmagasabb a kötetben: hatvanhatot számolhattam össze belőlük. Ezeknek nagyobbik része tréfásan rosszálló jelentésű. Ide tartozik a *németköpönyeg*, *németpuska*, *németszűr* 'esernyő', valamint a *németpálcika* 'sétapálca', *németbor* 'sör', a *némethas* 'hasmenés' és a *németrák* 'béka'. Alig van egy-két népnyelvi példa az *orosz-* népnévvvel használatos összetett szavakra, a *muszka-* előtagúnak viszont — mely szavunk egyébként az előzőnél mintegy ötszáz évvel későbből adatható — 16 képviselője is van (a III. kötetben). A mindössze három-négy *román-* előtagúval szemben igen nagy az *oláh-* népnévvvel alkotott összetételek száma. Az I. kötetben 150-nél is több *cigány-* komponensű összetétel fedezhető fel, itt ellenben mindössze egy *rom* hangalakú jázsági tájszó jelentkezik azonos értelemben, mely, tudjuk, *roma* variánsban ismeretes a mai újságírói nyelvben. Az *oláh-* előtagú összetett szavak vagy szegénységre, szerény kinézetre, gyenge minőségre utalnak (pl. *oláhgyapjú*, *-kesztyű*, *-liba*, *-menyecske*, *-színű*), vagy növénynevek előtagjaként állnak (pl. *oláhmadar*, *-pálma*, *-pap*, *-piros*, *-rózsa*, *-sárga*, *-szemű*, *-virág*). Megközelítik a harmincat a *nyúl-* és az *ördög-* előtagú összetételek, és magas a színnévi alkotóelemet tartalmazó (*piros-*, *sárga-*) növény- és állatnevek száma is. A kötetben az *össze-* igekötővel alkotott szóösszetételek felsorolása közel negyven oldalon történik (267–304), a számuk jó néhány százra tehető.

Még néhány rövid megjegyzés a most közzétett kötetrel kapcsolatban. Nézzük a címszók jelentését előbb! A *nagy* névszó pusztán melléknévi jelentéseinek a száma 13, a *nyoszolyó* főnévnek öt, a *pad-*nak 12, a *sor-*nak 13 jelentése van. Ha a jelentések árnyalatait is figyelembe vesszük, a *nyak* főnév esetében 28 jelentéskülönbséget észlelünk, és például a hatjelentésű, igen sok alakváltozatot felmutató *pendely* szavunk pusztán első jelentésének 14 árnyalatát számolhatjuk

össze. Ilyen eljárással igen magas számot kapunk például a *rékli* (13), a *rend* (39), a *rovás* (27) és a *rózsa* (26) címszavak jelentésének tekintetében is, sőt e vonatkozásban figyelmet érdemel a *nyögvenyelő* ételnév is. A *sparhert* egyjelentésű ugyan, de az alakváltozataiban a leggazdagabb címszavak egyike az egész kötetben. A TESz.-ben öt, az EWUng.-ban két *siska* hangalakú címszó van, szótárunkban viszont tíz homonim alakja található címszóként! A kötetben az egyik legsokrétűbb címszónak az ötjelentésű *pénz* tekinthető: számos példája hozható fel szólásokra, szójárásokra, szóláshasonlatokra, közmondásokra, frazeológiai egységekre, s összetételi utótagként is több mint 130 tájszóban idézhető. A szó hangtete szempontjából jellegzetesek a nyelvünkben kései kölcsönzésre, illetőleg hangutánzó-hangfestő eredetre utaló szó eleji mássalhangzó-torlódásos alakok, mint például a sok száz, elsősorban valódi tájszókat képviselő *pr-* (592–608), valamint az *sk-*, *sl-*, *sm-*, *sn-* kezdetű (912–7), vagy a hármas torlódást felmutató *str-* (957–61) szókezdetű lexémák. Befejezésül megemlítek még egy jellegzetes, napjaink köznyelvébe is bekerült képzést és egy frappáns szólást: az egyik az *olcsít* vagy *ócsít* hangalakú, 'olcsóbbá tesz' jelentésű szlavóniai és csángó nyelvjárási szó, a másik pedig a *nagypéntek* alatti *natypínteken esküttek* szó szerkezet, mely annyit tesz: 'vadházasságban élnek'.

A tájszótári munkálatokban immáron 35 esztendeje vesz részt szerkesztőként HOSSZÚ FERENC, akinek tollából egyébként kitűnő dolgozat látott napvilágot a készülő tájszótárról és előzményeiről még 1974-ben (vö. Nyr. 98: 218–29). Jó húsz évvel később, az említett emlékkönyvben kollégánk így nyilatkozott (135): „Életemnek az egyetem utáni szakaszát nagyon röviden össze tudom foglalni: több évtized egy szótárnál.” Véleménye szerint új magyar tájszótárunk utolsó, Sz–Zs címszavakat tartalmazó kötete legkésőbb 2005-ben napvilágot lát. Ennek már aligha lehet akadályja — a megboldogult főszerkesztő kálvinista debreceni őseivel szólva — „ha Isten is úgy akarandja”.

ZAICZ GÁBOR

IV. dialektológiai szimpozion. Szombathely, 2001. augusztus 23–25.

Szerkesztette SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS.

Szombathely, 2002. (377 lap)

Mielőtt rátérnék a Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén készült szép kiállítású és impozáns terjedelmű kötet tulajdonképpeni bemutatására, szeretném felidézni annak a három augusztusi napnak az emlékét és a hangulatát. Már a szervezés során éreztem a házigazdák különös odafigyelését a tá-

jékoztatásban és az anyagi támogatások szerzésében. Ennek fő haszonélvezői a külföldi társintézmények küldöttei és a hazai nyugdíjas résztvevők voltak első-sorban. Az előzékeny fogadtatás, a vendéglátás, a kellemes szállás, a mindig helyükön található és udvarias diákszervezők mind hozzájárultak ahhoz, hogy az ókori Savaria korát idéző városi rendezvénysorozat színes és eleven forgatagát is élvezve, jól érezzük magunkat a szép Szombathelyen.

Határozott céllal — a 2000-ben megjelent és az általam szerkesztett „A mi falunk — Felsőnyárád” című falukönyv bemutatásának szándékával és egy magamnak sokszor feltett kérdéssel utaztam Szombathelyre. Ezt a kérdést fogalmaztam meg tervezett előadásom címében: „Miért, milyen eredmény reményében érdemes egy falu nyelvjárását vizsgálni?” Amikor a második napon a szekció utolsó előadójaként belefogtam a mondanivalómba, azzal kellett kezdenem, hogy „A mai napon végighallgatott előadásokból azt a tanulságot vontam le, hogy a kérdést állítással kell alakítani. Érdemes, és még egyszer hangsúlyozom, érdemes a nyelvjárások vizsgálatával foglalkozni, hisz minden előadó szavaiból ez derült ki” (169).

A negyedik dialektológiai szimpozion „A magyar dialektológia az új évezred küszöbén” kérdéskörét tűzte ki témájául. GADÁNYI KÁROLY főiskolai rektor „Köszöntő beszéd”-ében egy konferenciasorozat (1981; 1987; 1992) új állomásának, egy szép hagyomány folytatásának tekintette a jelen tanácskozást. Azt kívánta, hogy a vállalt témának „sikeresen feleljen meg a konferencia. Szakmai, baráti, emberi értékekben, élményekben egyformán gazdag legyen mindannyiunk számára” (7). Visszatekintve és a példás gyorsasággal megjelent kötetet nézegetve azt mondhatom, hogy a jókívánságok teljesültek.

Három plenáris előadás hangzott el.

KISS JENŐ („Gondolatok a magyar dialektológiáról az új évezred küszöbén”, 11–18) egyaránt hangsúlyozza a gyűjtés, a közzététel és a feldolgozás fontosságát, felveti az alkalmazott dialektológia többek között legneuralgikusabb kérdését, tudniillik a nyelvjárásiaság és a köznyelv viszonyát, az egyetemi és főiskolai oktatás, valamint a határon túli magyar dialektológia problémáját.

SZABÓ JÓZSEF előadásának alcíme szerint „néhány tájszótár alapján” (pontosan kilencet vesz figyelembe) „A népi szemléletmód tükröződése a szókészletben” kérdését járja körül egy készülő tanulmányának részletében (19–27), népi szemléleten azt a látásmódot értve, „ahogy a természeti környezetben élő, ahhoz mindennapi tevékenységükkel szorosan kapcsolódó kisebb-nagyobb közösségek az anyagi világ, a valóság jelenségeiről, dolgairól és azok megnevezéseiről gondolkodnak” (19). Tanulságos a népi időszámítás kifejezésére felhozott példák sora. Ezt kiegészíteném a Felsőnyárádon is az idősebb lakosság körében általánosan használt és a II. világháború közvetlen előtti, alatti és közvetlen utáni időket jelöli: *front előtt*, *frontkor*, *front után*. Mennyi megfigyelés, tapasztalat, tudás jelentkezik az átvitelek, a jelentéssűrítések példáiban. Ezt a tudást megőrizni a

KISS JENŐ által is hangsúlyozott szakadatlan gyűjtőmunkával lehet, s érdemes a SZABÓ JÓZSEF példája nyomán a gyűjtést feldolgozva közzétenni.

Harmadikként SZABÓ GÉZA számba vette „Dialektológiánk néhány aktuális kérdése”-t (29–33) s ennek ürügyén a Szombathelyen végzett munkát. Megállapítja, hogy az „élfőnyelvi feltárás, kutatás a hagyományos területi változataink vonatkozásában olyan tanulságokkal is szolgál, amely dialektológiánkban szokatlan aspektusokat körvonalaz, az ún. atlaszdialektológiának is csupán mellékterméke lehet [...]. Az adatközlők részletes nyelvi életrajza messzemenőig segített felszínre hozni sok olyan információt, ismeretet, amely már a megszokott nyelvjáráskutatási témákon messze túlmutat” és kiemeli „néhány harsányabb összefüggést” (29). Ilyen a földbirtoklás vagy nincstelenség és az iskolai végzettség összefüggése, a lányoknál a cselédkedés és a „nyelvi művelődés” kapcsolata, a férfiak „röghözkötöttsége” a fiatalabb női családtagok várost járó mobilitásával szemben stb. Nagyvonalú és csapatmunkát igénylő kutatási elképzelést vázol. Néprajzi-népismereti szóföldrajzi előkutatás végzése, élfőnyelvi szöveggyűjtés nyelvtani dolgozatokhoz, ezek alapján monográfiák születése, s „az említett feladatok esetében legutoljára készülne el” a valóságosan regionális szótár/tájszótár (33). Az ún. „nyelvjárások nyomvonalán” végzett kutatások mellett vagy azokkal együtt a „népnyelv-kutatás [...] a fentiekén kívül sok más témával is foglalkoznék”: a területi változatokat hordozó embercsoport nyelvi kultúrájával, a verbális kommunikáció kérdéseivel, a nyelvi divattal (vö. 33). Idézem még a SZABÓ GÉZA által felsorolt lehetséges kutatási témákat: „A szóalkotás, szóteremtés, névadás, nyelvi gondolkodás. Beszédstílus: humor, udvariaság, durvaság. Jókívánságok, köszönési/köszöntési szokások, formák. — Szójárások, közmondások, szólások” (33). Csak jószívvel kívánni lehet, hogy egy ilyen nagyarányú, a nyelvjárási és népnyelvi kutatás igényével fellépő kutatási terv valóra váljon.

A kötet a szekcióülések előadásait az előadók betűrendjében tartalmazza. Az ötven előadásnak 54 szerzője van. A résztvevők a határokon belül képviselik az összes kutatóhelyet, de jöttek a határokon túlról is, mint például KOŽIK DIANA, MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ, MURÁDIN LÁSZLÓ, SÁNDOR ANNA, ZÁDROVICH BERNADETT. Két előadás nem magyar nyelvű rövidebb magyar tartalmi kivonattal. MELITA ZEMLJAK „A mássalhangzó-kapcsolatok tartammérésének néhány sajátosságá”-val (331–341) foglalkozik. ZINKA ZORKO számba veszi, hogy milyen „A szlovén nyelvjárási irodalom a Rába és a Mura között” (347–354). A nyelvjáráskutatást széles értelemben felfogó és igen tanulságos tartalomjegyzékből először kiemelem azokat, amelyek a dialektológiát és a névtani kutatást kapcsolják egybe. BAUKÓ JÁNOS, BÍRÓ FERENC, HAJDÚ MIHÁLY, MIZSER LAJOS, N. CSÁSZI ILDIKÓ, valamint VÖRÖS FERENC előadása tartozik ebbe a sorba. A dialektológia oktatásának fontossága tűnik ki BALÁZSNÉ FODOR KATALIN és GERSTNER KÁROLY közös előadásából és RAJSLI ILONA vagy VARGA JÓZSEFNÉ

írásából. A terepmunkát, illetve a gyűjtési tapasztalatokat vizsgálja N. MARKÓ JULIANNA és SAJTOS JÓZSEF. ZELLIGER ERZSÉBET a „Nyelvi kontaktusok és az egyetemi oktatás” kérdésével foglalkozik (327–30). Érdekes csokrot lehet össze- gyűjteni azokból az előadásokból, amelyek magyar nyelvjárás és idegennyelv- (járás) kölcsönhatását vizsgálják. Ide tartozik BOKOR JÓZSEF, BORBÉLY ANNA, KOLLÁTH ANNA, N. CSÁSZI ILDIKÓ, SÁNDOR ANNA, VÖRÖS OTTÓ, ZÁDROVICH BERNADETT előadása. BALOGH LAJOS és KISS GÁBOR közösen számítógépes vizsgálati lehetőséget mutatnak be. DOMBINÉ BOROS MARGIT és PESTI JÁNOS is az új technika lehetőségeit igazolja „ablaknyitogató” CD-romjuk ismertetésével és bemutatásával. HEGEDŰS ANDREA dolgozata is ebbe a körbe illik („Nyelvjá- rási atlaszok egyesítési lehetőségei”, 120–7). Internetes mondapályázatról szá- mol be PESTINÉ HARCOS VERONIKA. RADVÁNYI PÉTER (250–4) hozzáfogott „egy magyar Dialektológiai Archívum létrehozásához abból a célból, hogy a számítógép kínálja informatikai lehetőségeket a dialektológia, illetőleg általában a nyelvészeti kutatás és oktatás szolgálatába állítsuk. Az archiválás célja a meg- felelő hangállományok (nyelvjárás szövegfelvételek) állagmentése digitális hor- dozóra való írással, egyszersmind pedig új gyűjtéseknek a fogadása. [...] az ar- chívum felépítésénél fogva alkalmas bármilyen nyelvjárás anyag fogadására, tehát betöltheti akár egy nemzeti népnyelvi adattár szerepét is” (250). Úgy lát- szik, a technikai lehetőségek bővülése és fejlődése jól szolgálja a többek által megfogalmazott „minél többet felgyűjteni a jelen állapotból” igényt. Magam is azon a véleményen vagyok, hogy a gyűjtéssel a jövő kutatás és feldolgozás szá- mára konzerváljuk az anyagot. A nyelvjárástörténet tűnik fel néhány írásban (GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ, GUTTMANN MIKLÓS, NÉMETH MIKLÓS, TERBE ERI- KA). Részletkutatással foglalkozik Cs. NAGY LAJOS, HEGEDŰS ATTILA, KOŽIK DIANA, VARGA JÓZSEF, VESZPRÉMI ESZTER. Elméleti irányultságú BODÓ CSA- NÁD, JUHÁSZ DEZSŐ, KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA, MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ, MOLNÁR ZOLTÁN, NYIRKOS ISTVÁN, POSGAY ILDIKÓ előadása. Vegyes kategó- riába sorolom H. GERENDÁS ÁGOTA, H. TÓTH TIBOR és VITÁNYI BORBÁLA na- gyon érdekes kérdésekkel foglalkozó tanulmányát. Itt említem MURÁDIN LÁSZ- LÓnak a nyelvjárás többlet és hiány kérdését taglaló, a moldvai csángó nyelvjá- rásból vett példákkal illusztrált igen izgalmas írását. A történelmi körülmények erőteljes figyelebevételre rokonítja P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT szerzőpáros („Trianon hatása a nyelvi változásokra 1–2.”, 235–45) és ZILAHY LAJOS („Nyelvjárás helyzetkép a Sárrét határmenti falvaiból”, 342–6) kutatását.

Igyekeztem minden előadót legalább megemlíteni, bemutatva, hogy milyen sokan és sokfelől gyűltünk össze, és milyen sokrétű volt a dialektológia proble- matikája az új évezred küszöbén. Kettő mégis kimaradt — s nem véletlenül. Az egyik KÁLNÁSI ÁRPÁD debreceni kollégám, aki „A készülő Debreceni cívis szó- tárról” számolt be, felidézve Csűry Bálint meg nem valósult tervének mai tető alá hozását. „A cívis szótárban [...] történeti (levéltári, okleveles) adatok nem

lesznek, a szótár csak XX. századi (élő) adatokat fog tartalmazni” (155). Az anyag forrásai többek között: hallgatói gyűjtések, záródolgozatok, szakdolgozatok, számuk mintegy hetven; a SzamSz. szócikkeinek kikérdezésével összeállt 63 egyenként 90 perces kazettának az anyaga; a „Cívis beszélgetések Debrecenből” (A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 74. sz.) című szöveggyűjtemény, „amelyben a cívis társadalom mindennapjaival kapcsolatos témakörök, a gazdálkodás, lótenyésztés, kenyérsütés, dísznőölés, a társasági élet (bálok, lakodalom, ünnepek) stb. szerepelnek” (156). A szerző a „Magyar nyelvjárások atlaszá”-nak, illetve „A magyar értelmező kéziszótár” táji és népi jellegű anyagának debreceni vonatkozásait is feldolgozta, és ellenőrzés céljából ki is kérdezte. Többéves munkával dolgozta be a szótár anyagába az „Új magyar tájszótár” már megjelent kötetéből a debreceninek tekintett anyagot. Sajnos, keserű hangvételű, de nem tanulság nélkül való az a néhány kérdés és tapasztalat, amit KÁLNÁSI ÁRPÁD írása végén említ. Idézem: „Érdemes-e ma ilyen idő- és munkaigényes vállalkozásba fogni? A tudomány oldaláról csak igen lehet rá a felelet. De ha a szakmai előrehaladás oldaláról közelítünk a kérdéshez, már nem ilyen egyértelmű a helyzet. A szótárkészítőnek azonban nemcsak a garantált szakmai elmaradás, lemaradás tényével kell számolni, hanem az innen-onnan megfogalmazott kifogásokkal is, melyek esetenként nem a jobbítás, hanem a gáncsoskodás szándékával fogalmazódnak meg” (159).

A másik, eddig még nem említett előadás az ÖRDÖG FERENCÉ („A Koppány menti tájszótár regionalitásáról”, 226–8). KÁLNÁSI ÁRPÁD nem kedvező tapasztalatai ellenére ÖRDÖG FERENCnek módjában van sorjáztatni az utóbbi bő húsz évben megjelent tájszótárakat. A sort a 2000-ben megjelent „Koppány menti tájszótár”-ral zárja. A saját gyulaji gyűjtését és SZABÓ JÓZSEF szótárának anyagát összevetve 22%-os eltérést talál. „S a kérdés az, ekkora különbség esetén akár egyik, akár másik tájszótár reprezentálhatja-e a nyelvjárási régiót vagy nem. Ha nem, akkor a Koppány mente kistájnak tekintendő, ha pedig igen, akkor a jövőben ebből a régióból nem újabb tájszótárakat, hanem csak tájszójegyzékeket kellene összeállítanunk” (228). ÖRDÖG FERENC az *igen* mellett van, s azt az igényét fogalmazza meg, hogy „nincs okvetlenül szükségünk sem gyulaji, sem más tájszótárra; sürgetően szükséges viszont olyan kistájokról vagy éppen nyelvjárási régiókról tájszótárt készíteni, ahonnan nem állnak rendelkezésünkre még bőséges tájszójegyzékek sem” (228).

Ha ÖRDÖG FERENC a régiót reprezentálóknak tekinti SZABÓ JÓZSEF és BOZÓKI MARGIT „Koppány menti tájszótár”-át, a gondolatmenetéből számomra az következik, hogy az egyes tájszótárak vagy tájszójegyzékek sorakoztassák fel azt a többletet, amely nem jelentkezik az alaplumban. Nekem viszont itt az a kérdés, hogy az alaplum pluszként jelentkező anyaga hogyan mutatkozik hiányként az egyes tájszótárakban, illetve tájszójegyzékekben. Most mennyire kapóra jön-

ne nekem, ha a kötet végére összeállított tárgymutatóban egyből megtalálnám a HEGEDŰS ATTILA névvel összekapcsolt ún. hiányszótárt. Egyébként MURÁDIN LÁSZLÓ hivatkozik rá a 199. lapon.

A kötet szerkesztői előre megkérték az előadókat, hogy az általuk kívánt tárgyszavakat adják meg. A „Tárgymutató”-t (358–77) megvizsgálva azt látom, hogy a szerkesztők a megadottnál sokkal bővebb anyagot vettek fel, különösen ha a kurzivált nyelvjárási adatok sokaságára gondolunk. A „Tárgymutató” hozzávetőlegesen 900 címszót tartalmaz. Ebből kivonom a nyelvjárási adatokat, akkor megmarad körülbelül a címszavak fele. A megmaradókból a *dialektológia* 14, a *nyelv*, *nyelv-*, *nyelvjárás*, *nyelvjárás-* címszavak együtt 50 képviselettel fordulnak elő.

Utoljára említem DEME LÁSZLÓ nyitó és zárószavait. „Köszöntő-megnyitó beszéd”-ében (9–10) visszatekint 1941-ig, az I. magyar népnyelvkutató értekezletig azzal a megnyugtató gondolattal, hogy napjainkban is „Él a magyar dialektológia!” (9), amely kapcsolatokat keres és ápol a szocio- és pszicholingvisztikával, „és csináljuk tovább!” (10) a lehetséges alternatíva.

A „Zárszó”-ban (355–7) a plenáris és szekcióelőadások „étlapjának” ismertetében megnyugvással nevezi „hozamnak” (355) a szimpozion eredményeit, és ismétli meg bevezető szavait a szimpozion jóvoltából bizonyítékokkal alátámasztva: „Él a magyar dialektológia” (355). A jövőre nézve megfontolásra javasolja „egy dialektológiai szervezetnek a megalakítását”, s erre „talán éppen Kiss Jenőnek van legadódóbb lehetősége” (356), hogy az anyanyelv és az anyanyelvészet problémája az új évezred közepén megnyugtatóan megoldódjon.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

BAKÓ ELEMÉR, **Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról.**

Szerkesztette KÁLNÁSI ÁRPÁD. Kiadja a Bakó Magyar Népnyelvi Szótár Alapítvány. Debrecen, 2002. (90 lap)

A kötetet BAKÓ ELEMÉR színes portréja nyitja, majd özvegyének tollából az „Előszó” következik. Ez a szűk másfél lap fontos információkat közöl. A dialektológiai kutatás igényeit ismerve nem árt tudnunk, hogy „Ez a kis kötet azoknak a cikkeknek a gyűjteménye, amelyek a New Jersey államban kiadott Magyar Egyház című református folyóiratban [...] az 1960-as években időközönként megjelentek” (5). Gondolom, hogy a „Magyar Egyház” politikai/egyházi, de leginkább kulturális fórum, amelyben a szerzők az olvasóknak nem tudományos igényeit akarják kielégíteni, hanem érdekességekkel szolgálni a közösség életé-

ből. Erre kiváló példa lehet az „Egy hét vakáció Pittsburgben és környékén” című úti beszámoló (43–7), melyből részletesen megismerjük az utazás megszervezését, a segítőköt és a vendégfogadókat, a beszélgetések témáját. Ennél sokkal fontosabb, amit a következő részletből — amúgy mellékesen — megtudunk: „ahogy egy, szinte véletlenül belénk akadó fiatal gimnáziumi tanár beszéde tanúsítja, az ottani magyar leszármazottak, bár csak ritkán olvasnak magyarul, legalább is manapság, még mindig *jól beszélnek a szüleiktől tanult magyar nyelv népi változatait. Mindez hangszalagra is került.* [...] S délelőtt meg is kezdődött az öregek processziója: jó öreg Tóth Sándor, a régi, első világháború előtti vasgyári munkások életéből mondott el megkapó részleteket; H. Gönczi András, volt pittsburgi villamoskalauz, érdekes képekben ismertette a pittsburgi villanyoshálózat fejlődését; a nagyváradi születésű Vezendi Imre régi váradi emlékeket eleve-nített fel; Jaskó Márton, a kitűnő hentesmester pompás elbeszélésében pedig *hangszalagra került* néhány helyi nyencség készítmódja is” (45, a kiemelések tőlem: K. Sz. Á.). Az itt mellékesnek tűnő információ, hogy mindez hangszalagra is került, a legfontosabb.

Itt térek vissza az „Előszó” másik fontos információjához: „Az említett cikkekhez szervesen kapcsolódva mintegy ötven hangszalag [pontosan 49, vö. 81] őrizi azokat a beszélgetéseket, amelyeket BAKÓ ELEMÉR fírasztó munkával, sok utánajárással készített több mint háromszáz amerikai magyarral. Ez az értékes anyag férjem végakarátának megfelelően nemrég a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének a tulajdonába került” (6).

A „Magyar Egyház” olvasóinak bizonyára nem volt igényük arra, hogy megtudják a beszélgető/adatközlő életkorát, iskolai végzettségét, vallását, magyarországi származási helyét. (Mégis lásd a fentebbi idézetben a nagyváradi születésű Vezendi Imrét!) De honnan került Amerikába H. Gönczi András vagy a kitűnő hentesmester, Jaskó Márton, nem is beszélve a fiatal gimnáziumi tanárról, akinek bizonyára felmenői jöttek valahonnan, mint ahogy „New Jersey állam magyar telepeseinek nagy része Abaúj, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Szabolcs, Szatmár, Hajdú és Bihar megyéből került ki, tehát arról a területről, amelyet Magyarországon (beleértve a most Csehszlovákiához, a Szovjethez csatolt Kárpátaljához és Romániához tartozó szomszédos területek magyarságát is), mint a magyar nyelv északkeleti nyelvjárási területét ismerjük” (30). A felsorolt megyék — vegyük most csak az általam nemcsak elméletileg, hanem nyelvjárás-gyűjtői tapasztalatból is ismerteket —, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Hajdú-Bihar lakossága a nagy északkeleti együttesben korántsem egységes nyelvváltozatot beszél. Ezért fontos a származás vagy a felmenők származásának helye. Vagyis melyik a magyar nyelvnek az a közelebről is meghatározható „népi változata”, amelyet még maguk a kivándoroltak és leszármazottaik beszélnek.

Fel sem merül bennem az a gyanú, hogy a kazettákon a felvételt készítő gyűjtő mindazokat az információkat ne rögzítette volna, amelyeknek ismerete a

dialektológiai vagy szociolingvisztikai feldolgozáshoz elengedhetetlenek. A kutatás céljának és módszerének ismertetése meg is erősít ebben (28–42). Jó tudni, hogy a felvételek a Debreceni Egyetemen vannak, s a jelen kötet megalapozza a lehetőséget ahhoz, hogy a kazettákon „megőrzött ízes beszélgetések, önvallo-mások a most megjelenő cikkekhez csatlakozva önálló kötetben is napvilágot láthatnak majd” (6). Ez lesz az igazi nagy eredménye BAKÓ ELEMÉR gyűjtő-munkájának, hiszen a megjelent kötetnek csak egy írása, a „New Jersey öreg magyarjainak emlékeiből” (59–67) című közöl az újságcikk igényeinek megfelelően igen elnagyolt átírásban szemelvényeket a felvételek anyagából.

A kötet közli BAKÓ ELEMÉR „Önéletrajz”-át (7–18), amelyet 1989-ben írt meg „annak az intézménynek, Debrecen egyetemének”, amely egykor a tudományszeres munkára felkészítette és kibocsátotta (18). Ebből az írásból egy talajából kiszakított életet ismerhetünk meg, de azt az igyekezetet is, hogy BAKÓ ELEMÉR mindenképpen és mindenhol szolgálni akarta a magyarságot mint tudós és mint közéleti ember. A háború megszakította itthon szépen induló tudományos pályáját. Rövid müncheni kitérő után 1951-ben már Amerikában van. Itt hadd idézzük az „Önéletrajz”-nak azt a részletét, amelyik az amerikai helykeresés és -találás idejét írja le. „Washingtonban már közvetlenül 1951 nyarán történt megérkezésem után bekapcsolódtam az amerikai magyarság közéletébe: az Amerikai Magyar Szövetség ekkor ünnepelte Kossuth Lajos 1851–52-ben tett, nagy jelentőségű amerikai szónoki körútjának a 100. évfordulóját, és én hamarosan ennek a programnak a keretében kaptam alkalmazást mint ösztöndíjas kutató. Így ismerkedtem meg [...] a Kongresszusi Könyvtár magyar gyűjteményével, és érlelődött meg bennem az elhatározás, hogy mindazt a magyarságismeretet, amelyet hazulról hoztam, és azokat a tapasztalatokat, amelyeket az emigrációban töltött évek alatt szereztem, Washingtonban és lehetőleg a Kongresszusi Könyvtárban fogom kamatoztatni nehéz helyzetben levő hazám és népem javára. Végre 1955-ben megkaptam egy nekem való állást: »Hungarian Specialist« lettem a Könyvtár »Slavic and East European Division«-jában. [...] mindig szigorúan ügyeltem arra, hogy [...] tudományos minősítem alapja mindig a hazulról, főleg Debrecen egyeteméről hozott doktori oklevelem legyen” (14). Az nagyon tanulságos, hogy a Debrecenben kapott ösztöndíjat — az akkori terminológiával élve — a népryelv kutatására, gyűjtésére élete végéig megőrizte szer-teágazó munkássága közepette is.

A következő írás („Magyar népryelvkutatás”, 19–22) a „Magyar Egyház” cikke HARSÁNYI ANDRÁSTÓL, aki BAKÓ ELEMÉR kutatásaira és az amerikai magyarok, de közelebbről a New Jersey magyarsága körében végzendő munkára és tervekre hívja fel a figyelmet. BAKÓ ELEMÉR megemlékezett mesteréről, Csűrű Bálintról halálának huszadik évfordulóján (23–7). A megemlékezést a kötet leg-hosszabb írása követi „Az amerikai magyar népryelvkutatás céljai és módszere” címmel (28–42), amely a hozzáfűzött megjegyzés szerint egy tudományos elő-

adás alapján íródott a „Magyar Egyház” számára. Tudományos körökben nem ártana az eredeti előadást (is) könnyen hozzáférhetővé tenni.

Hírt kapunk egy 1905-ben kiadott „Amerikai Magyar Útmutató”-ról is, amely a tartósnak ítélt magyar bevándorlást akarta segíteni hasznos tudnivalókkal, gyakorlati tanácsokkal a „magyar és tót honfitársak” számára (48–52).

Érdekes kutatási problémát vet fel BAKÓ az első olyan doktori értekezésről, amely 1947-ben az amerikai magyar népnyelvről szólt, és 1962-ben, a cikk írásakor még kiadatlan volt (53–8). Az utolsó írás (67–74) hírt ad az első ösztöndíjról, 750 dollárról, amit a szerző az amerikai magyarok nyelvének kutatására kapott az Amerikai Filozófiai Társaságtól. Részletesen beszámol a háromhetes munkáról, az adatközlőkről. Felteszi a kérdést, hogy „mit tehetne az amerikai magyarság, mit tehetnének az amerikai magyar egyházak, egyletek és szervezetek ennek a gyűjteménynek intézményes formában való megalapozására” (74). Remélem, hogy a cikk utolsó sorai nem maradnak pusztába kiáltva: „A nyom nélkül elmúló öreg magyarokat nem fogja többé megszólaltatni soha senki. S a kiadatlan gyűjtemények anyaga sohasem fog odakerülni sem a magyar, sem az amerikai kutatók könyvtárába. Ideje, hogy a tíz- és százezerdolláros költségvetések gazdái (a milliódolláros költségvetések gazdáiról nem is beszélve) vegyék észre, hogy a dolognak ez a része az ő feladatuk, és semmiképpen sem lehet egy magános magyar nyelvész kötelessége, sem pedig nem akasztható mindörökre az amerikai tudományos társaságok nyakába” (74). Utolsó írásként közli a kötet BAKÓ ELEMÉR „Magyar szavak szálljatok” című versét is, ízelítőt adva szépirodalmi munkásságából.

A kötetet BAKÓ ELEMÉR tudományos, publicisztikai és irodalmi munkásságának bibliográfiája, valamint az általa többek között Kossuth, a Kalevala, Széchenyi, Munkácsy, 1956, Rákóczi tiszteletére és emlékére rendezett tizenöt kiállítás jegyzéke zárja.

Nem ártott volna, ha a szerkesztő a kötelező szerénységet félretéve egy „Utószó” erejéig részletesebb eligazítással szolgál a Bakó-hagyaték jelenlegi állapotáról, a kiadási munka állásáról, illetve a további tervekről.

A tetszetősen kiállított kötet a szerkesztő mellett a technikai szerkesztő, Kecskeméti Legoza Eszter és a Piremon Kisvállalat nyomdai munkáját is dicséri.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

„Az alakzatok világa” című sorozat azzal a céllal született, hogy füzet formában közze tegye az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoportnak az alakzatok terén végzett legújabb kutatási eredményeit.

E tematikus sorozatnak az első darabja két dolgozatot tartalmaz: SZATHMÁRI ISTVÁNNak a sorozat beköszöntő gondolatait „Alakzat kutatásunkról” (5–12) címmel és GÁSPÁRI LÁSZLÓnak „A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése” (13–33) című tanulmányát.

SZATHMÁRI ISTVÁN mint a Stíluskutató csoport vezetője először visszatekint korábbi tevékenységükre. Kiemeli az 1970-ben szerveződő kutatócsoport három évtizedes munkásságából a nyolcvanas évek végéig tartó működést. A csoport fő kutatási témája ekkor a századforduló nyelve és stílusa volt. Az eredményt a „Tanulmányok a századforduló stílustörékvéseiről” (Szerk. FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1989) címmel napvilágot látott, egyetemi segédkönyvként is használt kötet bizonyítja. 1992-től az OTKA támogatással működő kutatócsoport újabb nagy témakör vizsgálatába fogott, hiszen kutatásának tárgyává a két világháború közötti stílusirányzatokat tette azzal a céllal, hogy stíluselméleti kérdéseket, fogalmakat tisztázzon. A stilisztika elméleti háttérének újrafogalmazását elvégezni szándékozó törekvés eredményességét az 1996-ban SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztésében napvilágot látó „Hol tart ma a stilisztika?” című, stíluselméleti tanulmányokat egybefogó kötet jelzi. Ennek mintegy folytatása a funkcionális stilisztikai elemzési módot bemutató „Stilisztika és gyakorlat” címmel 1998-ban megjelenő, szintén SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztette stíluselmzés-kötet, amely a legkülönbözőbb műfajok és szerzők stílusának vizsgálatára vállalkozik.

A kutatócsoport harmadik nagy témaköre az alakzat kutatás (szintén OTKA támogatással) nem előzmények nélkül jött létre, hiszen ilyen jellegű vizsgálódások leírásai már az előző kötet tanulmányaiban is megjelentek, például GÁSPÁRI LÁSZLÓ „Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata” és BENCZE LÓRÁNT „A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás” című dolgozata, illetve a Stíluskutató csoport megbeszélésein több esetben is egy-egy alakzat megtárgyalása volt napirenden. A témakör közvetett előkészítőinek tekinthetők a Stíluskutató csoport egyes tagjainak a módszerek kimunkálását segítő stilisztikai munkái: SZATHMÁRI ISTVÁN „Stílusról, stilisztikáról napjainkban” (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994), illetve „Három fejezet a magyar költői stílus történetéből” (NytudÉrt. 140. sz. Bp., 1995), TOLCSVAI NAGY GÁBOR „A stílus diszkurzív elmélete” (szerk. Helikon 3. Bp., 1995), illetve „A magyar nyelv stilisztikája” (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996) és BENCZE LÓRÁNT „Mikor, miért, kinek, hogyan? Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban” (I–II. Corvinus Kiadó, Bp., 1996) című írásai.

A továbbiakban SZATHMÁRI ISTVÁN az alakzat téma választását indokolja meg. Először is arra az ismert tényre hivatkozik, hogy az alakzat „a klasszikus retorika alapfogalma” (7), átfogja szinte a teljes kommunikációt, illetve napjainkban a költészetbeli szerepe is megnőtt. Másrészt azt hangoztatja, hogy bár az alakzatokkal foglalkozás Arisztotelésztől máig tart, mégis vitatott az alakzatok meghatározása, száma és rendszerezése is. A sorozat szerkesztője ezenkívül is sok tisztázandót lát az alakzatok világának felderítésében: például a kommunikációban betöltött szerepük, jellegzetességeik stb. feltárását. Alaposan foglalkozik az alakzatok kutatásának módszereivel is. Megállapítja, hogy filológiai, kultúrtörténeti, esztétika- és poétikatörténeti kutatást igényelnek. És mivel az alakzatok csak szövegben vizsgálhatók mint annak szerves részei, feltárandó a szövegtípussal és a szövegértelemmel való összefüggésük is, illetve az alakzatok nyelvi-stilisztikai jelenségek lévén, kutatóndó nyelvi és kognitív univerzálé voltak, de ugyanakkor az egyes alkotásokban való realizációjuk is.

Mindezek figyelembevételével a következőképpen körvonalazza SZATHMÁRI ISTVÁN az alakzatok kutatás céljait: 1. az alakzat alapproblémáinak tisztázása (az alakzat fogalma, szerepe, osztályozása, tudományági helye, a nyelvi szintekkel való összefüggése stb.); 2. a legfontosabb alakzatok, alakzattípusok alapos feltárása; 3. egy vagy több alakzat kapcsán alkotók, műfajok, stílusrétegek, korstílusok és stílusirányzatok alaposabb megismerése; 4. az egész alakzattan, egyes alakzattípusok és alakzatok tudománytörténeti háttérének felderítése (9).

A cél megvalósítása érdekében a Stíluskutató csoport a jövőben is mindig vitaindító előadásokat tart, és tematikus füzeteket jelentet meg az alakzatokkal kapcsolatos elméleti, tudománytörténeti vizsgálatokról és gyakorlati elemzésekről.

A cikk további részében SZATHMÁRI ISTVÁN nagyon világosan meghatározza az egyes alakzatok tárgyalásának szempontjait: „a) a fogalom többszemponútú körüljárása; b) az alakzat helye a hasonló jelenségek rendszerében; c) reális és szükségszerű visszatekintés; d) az illető alakzat jellemzése (szintaktikai, szemantikai, pragmatikai, szövegtani, stilisztikai stb. sajátosságai; mely nyelvi szinten szinteken jelentkezik; alfajai stb.); e) használat korábban és napjainkban a szépirodalmi — és legalábbis elvben — valamennyi stílusrétegben; f) ezután megoldandó problémák az illető alakzattal kapcsolatban; g) felhasznált és felhasználható fontos magyar és idegen nyelvű szakirodalom” (9).

Ezek teljesítésének reményében bocsátja útjára a sorozatot SZATHMÁRI ISTVÁN, a sorozat szerkesztője.

„Az alakzatok világa” című sorozat második írása GÁSPÁRI LÁSZLÓnak „A funkcionális alakzatelmélet néhány kérdése” (13–33) című tanulmánya. Mint az értekezés címe is jelzi, a szerző nem kívánja az alakzatelméletet egészében feltárni, csupán néhány kiemelt problémájával foglalkozik, illetve a „funkcionális” jelzővel a téma szűkítésére és egyben kijelölésére is utal.

A szerző 20 oldalon végtelenül tömör, feszes stílusban összefoglalását adja a funkcionális alakzatelméletnek a klasszikus és a neoretorika által meghatározott rendszerek és az alakzatok természetének ismerve alapján. Azzal indítja gondolatsorát, hogy egy idézetten szemléletesen világítja meg az alakzatoknak az alá-, fölé- és mellérendeltségben való funkcionális jellegüktől függő strukturálódását, vagyis azt, hogy „az egyes alakzatformák komplex összetevőként ... ágyazódnak be fölérendelt alakzatukba” (23).

A gondolatalakzatok vizsgálatának általános szempontjait GÁSPÁRI LÁSZLÓ dolgozata első fejezetében a következőképpen határozza meg: pragmatikai, szemantikai, grammatikai és formai/pozicionális, az utóbbin belül abszolút vagy relatív kötöttségű vagy kötöttség szempontjából közömbös ismervek alapján kell vizsgálandni. Meggyőződése szerint az alakzatok egyedi jegyeik mellett szükség-szerűen hordozzák a fölérendelt alakzattípus kritériumait, ezért a gondolatalakzatok tárgyalása „az egyéb alakzatok minősítését, a szövegben betöltött funkcionális természetük feltárását is magában foglalja” (13). Ugyanakkor azt is megállapítja: a „funkcionális strukturálódás természetesen magának az alakzat jellegének is függvénye” (13).

A tanulmány írója kiemelten foglalkozik írása második részében az ún. komplex alakzatokkal, vagyis az „egy pragmatikai kereten, illetve egy domináns szemantikai jegyen (mint globális struktúraszervező elven) belül a különféle alakzattípusok” (14) funkcionális társulásával, egymásra épülésével. Magának a komplex alakzatnak a sajátos felépíttségére remek szemléltető példákat pontos fogalmakkal elemez a Bibliából és egy Ady-versből. Ezekkel kitűnően igazolja elméleti tételét: „E komplex alakzatok a szövegnek vagy retorikai-stilisztikai konstrukcionális egységei, vagy az egész kompozíciót formáló megoldások” (14), illetve „E többszörösen motivált formák a többszintű, többszörös kódolás eszközei” (22).

A komplex alakzatok két nagy típusát különíti el a szerző: az eltérő és az azonos műveletekkel létrehozottakat. Nagyon szemléletesen láttatja meg idézetekkel, hogy az eltérő műveletek komplex alakzatai a hangok szintjén miként jelennek meg, például egy detrakciós/adjekciós eljárással keletkezett hangalakzat immutációs alakzattá válik, és így archaikus formát ölt (*ellenségim, vagon*); illetve az azonos műveletek miként épülnek be komplex összetevőként fölérendelt alakzatukba. Ezáltal meggyőzően mutatja be, hogy a pragmatika nyelvi megformáltságba öltözik.

Az alakzategyüttesek összetevőinek funkcionális leírhatóságához kiindulópontnak GÁSPÁRI LÁSZLÓ a klasszikus és a neoretorika alakzatrendszerének ismeretét tekinti. A klasszikus retorika négy alapműveletének (adjekció, detrakció, immutáció, transzmutáció) és az alakzattípusok, vagy másképp metabolák négy típusának (hang-, szó-, mondat- és gondolatalakzat) az egymásra vetítésével keletkező rendszer elemeit a teljesség igénye nélkül taglalja, hiszen csak a hang- és

mondatalakzatokkal foglalkozik, mivel a funkcionális alakzatelmélet szempontjából ezeket tartja fontosnak.

Nemegyszer kritikai megjegyzéssel is illeti az alakzatrendszereket. Így például megállapítja: „A mondatalakzatok fajtáit, lehetséges típusait a klasszikus retorika — néhány kivétellel — csak mint gondolatalakzatot tartja számon, vagyis a mondat- és gondolatalakzatok mivolta egybemosódik” (17), más helyen viszont egyértelműen állást foglal a neoretorika elképzelése mellett, kijelentve: „A gondolat- és a komplex alakzatok jellege, valamint a retorika, a grammatika és a stílus együttlátása nem teszi indokolttá azt a nézetet, amely a trópusokat kiemeli az alakzatok köréből” (24).

Az alakzatrendszerek ismertetése után GÁSPÁRI LÁSZLÓ azt az elméleti kérdést feszegeti: miként illeszthető be a retorika műveleti rendszere egy dinamikus rendszerszemléletű nyelvelméletbe, amely a nyelvet keletkező és pusztuló entitásnak fogja föl. Erre — a tanulmányíró meggyőződése szerint — csakis a funkcionális szemlélet alkalmas, amelyben „a retorika eljárásai nem előíró, hanem az élménytől-szándéktól vezért műveletek” (21). Ennek a felfogásnak a jegyében jut el a szerző elvi következtetések levonásához: „A nyelv morfológiai, szintaktikai modifikációi mindig pragmatikai-kommunikatív tényezők következményei” (21), „az alakzatok nyelvi-grammatikai formája a jelölni kívánt tartalom függvénye” (22).

Ebben a részben a nagyon tömör fogalomértelmezéseket sokszor példák illusztrálják, amelyek egyben hűen mutatják azt is, hogy „a forma módosítása — akár a morfológiai vagy a szintaktikai szinten — nem jelentés nélküli változás vagy elváltozás, hanem a nyitott jelentésképzést szolgáló modifikáció” (22).

GÁSPÁRI LÁSZLÓ értekezésének harmadik fejezete Az alakzatok grammatikája és a stílus címet viseli. Ebben a szerző lapidáris meghatározása szerint „a *stilisztika* voltaképpen *funkcionális grammatika is*” (24), a stílus pedig „*grammatikai formával kódolt pragmatika*” (24). Ennek a felfogásnak — mint ahogy a szerző vallja — az elméleti háttere az, hogy „a képszerkezet, a mondatszerkesztés, a szövegtani konstrukció (vagyis az alakzatok komplex együttese) stílusosan rendelődik alá az élménynek, mely funkcionálisan szabja saját arculatához szükséges és lehetséges alakzatformáit, a magatartással formálja a módszert és ezen keresztül vetül a stílusra” (24).

Az értekezés negyedik, azaz A metafora szemantikai és grammatikai motiváltóságáról című fejezetében a szerző abból az alaptételből indul ki, hogy „grammatikai jellemzőinek megadása nélkül a metafora valójában nem interpretálható” (25). Ezért részletesen szól az általa egyértelműen alakzatnak minősíthető metafora létrejöttének grammatikai, szemantikai és pragmatikai motiváltóságáról, megállapítva ezek összefüggését, és kijelentve: a szemantikai motiváltóság a közvetett vagy közvetlen grammatikai motiváltság miatt funkcionális.

A metafora típusai szerint viszont különbség van a motiváltságban: az egyszerű vagy csonka metafora grammatikailag motiválatlan, mert mind „a melléknévi, mind pedig az igei lexémametaphora szófaji természete szerint beszerkesztve a szintagmatikus tengelyen csak tulajdonítást jelölhet” (25). Az explicit metafora alapstruktúrájának a szemantikai azonosításból születő ún. azonosító hozzárendelő szószerkezetet minősíti (26) a szerző. Külön tárgyalja a genitivus explicativus formájával kifejezett metaforát mint olyat, amely közvetlenül azonosít és az állapotféle határozói formában megjelenőt mint amely közvetett szemantikai azonosítás eredménye. Sajátos válfajként írja le az azonosító értelmező jelző metaforát mint amely a „közvetlenül azonosító mivolta ellenére »engedélyezi« a metafora pólusainak megfordítását” (29), és külön említi az értelmező jelző csonka grammatikai formáját is.

A grammatikai forma és a jelölt tartalom funkcionális egymásra utaltságát a szerző az (*úgy*), *mint*-tel szerkesztett mondat esetében bizonyítja be, és a következő észrevételeket teszi: „Ha az (*úgy*), *mint*-tel szerkesztett mellékmondatos összetételben tartalmilag nincs tertium comparationis, akkor a mellékmondat mindig állapothatározót fejez ki, amely a jelentésviszony alapján szemantikai azonosítás” (30); „Ha az (*úgy*), *mint*-tel szerkesztett mellékmondatos összetételben tartalmilag van tertium comparationis, akkor a mellékmondat mód- vagy módféle határozót fejt ki. ... Klasszikus értelmezésben ez a hasonlat” (30).

A dolgozat arra való hivatkozással zárul, hogy a funkcionális alakzatelmélet kérdésköre a retorika, a stilisztika és a grammatika kölcsönviszonyát érzékelteti, hiszen minden „nyelvileg megformált tartalom — mint a grammatikai és szemantikai motivációk hálózata — a grammatika alakzataiba, formáiba rendeződik” (32).

Ez a rövid, tömör értekezés a funkcionális alakzatelmélet néhány fontos kérdésére úgy világít rá, hogy feltárja a klasszikus és a neoretorika alakzatrendszerét, és sok szépirodalmi példa elemzése révén bizonyítja a funkcionális alakzatelmélet alapelveit és elemzési módszereit. Ezért a stilisztika-retorika-grammatika iránt érdeklődő szakembereknek, illetve a magyartanároknak hasznos elvi, módszertani, gyakorlati útmutatást ad.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, **A retorikai kérdés rövid tudománytörténete.**
Az alakzatok világa 3. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001. (117 lap)

1. „Nincsen külön szöveg és külön stílus, se szöveg stílus nélkül: a stílus a szöveg egy aspektusa” (GENETTE, GÉRARD, Stílus és szignifikáció: Helikon 41:

355), ez a stílus és a szöveg közötti szerves összefüggés lehet a magyarázata annak, hogy a következetes stilisztikusok mindig eljutnak a szövegig, illetve a szövegtanig. Nem véletlen tehát az sem, hanem egy konzekvens kutatói magatartás következménye, egy szervesen épülő tudományos pálya értékjelölő eredménye, hogy SZIKSZAINÉ NAGY IRMA stilisztikája után szövegtani szintézist írt (Stilisztika. Bp., 1994; Leíró magyar szövegtan. Bp., 2000, illetve Szövegértés — szövegelemzés — szövegalkotás. Bp., 2001), legutóbbi munkájának tárgyául pedig az érintett két tudományág vizsgálati területeit — egyebek mellett — legnyilvánvalóbban összekötő alakzatok egyikét választotta. Az alakzatok ugyanis „olyan szerkesztésmódok, amelyek egyszerre töltenek be stilisztikai és szövegszervező (kohéziós) szerepet” (SZATHMÁRI ISTVÁN, Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról?: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1983. 349). — A témaválasztás eme indokltsága mellett a különös aktualitást jelzi, hogy a stilisztika napjainkban megkülönböztetett figyelemmel fordul az alakzatok felé. Így például a hazai stilisztika meghatározó jelentőségű műhelye, a Stíluskutató csoport az elmúlt négy évben egy gondosan megtervezett (remélhetőleg folytatódó) programban foglalkozott az alakzatok legfőbb kérdéseivel (lásd SZATHMÁRI ISTVÁN, Az alakzatkutatásról egy pályázat ürügyén: Nyr. 123: 303–9). E program kereteibe illeszkedve, annak mintaszerű tanulmányaként született meg az alább ismertetendő munka is, amellyel a szerző nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy számba vegye „az interrogatio (a retorikai kérdés) két és félezer év óta használatos fogalmának a különböző tudományágakban szokásos értelmezését” (7).

Témáját a következőképpen járja körül: a szónoki kérdést szembeállítja a felvilágosítást kérő, ún. valódi kérdő mondattal, aztán elválasztja azt a kérdés többi alakzatától, majd különböző diszciplínáknak a szónoki kérdésre vonatkozó megállapításait összegzi, szembesíti, és így olyan következtetéseket von le, amelyek sok szempontú megközelítésből is érvényesek az interrogatióra.

Ennek megfelelően a könyv két nagyobb egységből épül fel.

Az első részben a szerző oly módon vázolja fel a retorikai kérdés tudománytörténetét, hogy sorra veszi az ezzel a kérdésalakzattal foglalkozó tudományágak megállapításait. Ezen az egységen belül — érthetően — a retorika kerül az első helyre, és kapja a legnagyobb terjedelmet (8–34), ezt követi annak a bemutatása, hogy miképp jellemzi a retorikai kérdést a stilisztika, a logika, a nyelvészet, az irodalomelmélet, a szemantika, a hermeneutikai filozófia, a pragmatika, a beszédaktus-elmélet, a kommunikációelmélet, a diszkurzuselemzés, a szociálpszichológia, a szövegtan és a frazeológia (35–71).

A második nagy egységben (71–110) SZIKSZAINÉ a legfontosabb, legjellegzetesebb álláspontok regisztrálásából, esetleges ütköztetéséből levonható tanulságokra építve több ponton is lényeges új szempontokkal, megállapításokkal egészíti ki a retorikai kérdés jellemzését.

2. Közelebbről a munka a retorikai kérdésre vonatkozó következő kérdéseket teszi fel és válaszolja meg a különböző diszciplinák tudománytörténeti vizsgálatával:

„miféle elméleti keret alapján tárgyalják az egyes tudományágak,
hol helyezik el elméleti rendszerükben,
milyen terminus technicusszal nevezik meg,
hogyan határozzák meg fogalmát,
milyen típusait különítik el,
hogyan működik a szövegben,
mi a célja a kommunikáció értelmi mechanizmusában,
mi határozza meg vizsgálati módját,
miféle más alakzattal rokonítják,
milyen más kérdésalakzattól különítik el?” (8)

A retorika történetének a tárgyalt alakzatra vonatkozó megállapításait bemutató rész bevezetésében SZIKSZAINÉ először azt rögzíti, hogy a retorikai stíluselméletek hogyan határozták meg rendszereikben a retorikai kérdés helyét, majd felsorolja, hogy milyen terminus technicusokkal jelölték a görög és latin nyelvű retorikák ezt a szkhémát. Mivel a retorikai kérdést (*ἐρώτησις* vagy *ἐρώτημα*; *interrogatio*, *interrogatum*, *rogatio*) az ókor óta az alakzatok közé sorolják, röviden érinti az alakzat fogalmának kérdéskörét is, felvetve azt a sokat vitatott kérdést, hogy a szóképek (*τρόπος*; *tropus*) az alakzat (*σχήματα*; *exornationes*, *figurae*) fogalma alá sorolhatók-e, leszögezi, hogy az alakzatot „elkülönítve a szóképektől” és szó-, illetve mondatalakzatokat megkülönböztetve (8–9) tárgyalja. Igazat kell adnunk a szerzőnek abban, hogy tárgya szempontjából szükségtelen az alakzatelmélet (figurativika) és trópuselmélet (tropológia) különállásának és egybeolvadásának problematikájával részletesebben foglalkozni, ugyanakkor utalnunk kell itt arra, hogy ezzel a kérdéskörrel az örvendetesen fellendülő hazai alakzatelméletnek előbb-utóbb mindenképp szembe kell néznie: ugyanis több szempontból (pl. az alakzatok általános jellemzése, osztályozása, funkcióinak leírása stb.) alapvető fontosságú annak tisztázása, hogy az alakzat fogalmába beleérti-e valaki a trópusokat vagy nem. Kétségtelen, hogy mind a trópusok alakzatokhoz sorolásának, mind az azoktól történő leválasztásának jelentős szakirodalmi hagyománya van, ez egyúttal azt is jelenti, hogy mindkét állásfoglalás mellett hozhatók fel érvek. Így nem is igen lehet megjelölni az „egyedül jó” választ, hiszen az elsődlegesen a szempontok függvénye, az „objektív igazság”-ot itt nehéz lenne megtalálni. Feltétlenül szükséges azonban a világos állásfoglalás — hiszen ez az alakzatokról mondottak érvényességi körét húzza meg —, ezt teszi SZIKSZAINÉ is, amikor leszögezi, hogy az alakzatokat a szóképektől elkülönítve tárgyalja. A szerző ezek után példás alaposággal ismerteti azokat az elnevezéseket, amelyeket az ókori görög és latin retorikák alkalmaztak a kérdés különböző fajtáira: *rogatio* (valódi kérdés); *ἐρώτησις* vagy *ἐρώτημα*, *interroga-*

tio, interrogatum (nem információt tudakoló, hanem szenvedélyes, türelmetlen, kérdő alakú állítás vagy felszólítás); πῶμα, quaesitum vagy quaesitio (nem egyszerű feleletet igénylő kérdéssor); percontatio (kérdés-felelet játék, esetleg ismételve, amelyben a szónok maga válaszol kérdéseire vagy pedig olyan szemrehányó kérdés, amely választ kényszerít ki); subiectio (olyan áldialógus, amelyben a szónok maga adja a feleletet az ellenfél szájába vagy a beszélő önmagához intézve kérdést, a választ is megadja); ἀπορία, dubitatio (a beszélő látszólagos kételkedése a saját maga igazában és a közönséghez intézett tanácskérése); alia dubitatio (a tévovázó kérdés egy alfaja), ἀνακοίνωσις, communicatio (olyan látszólagos kételkedés, amelyben a tanácskérés a teendőre vonatkozik); ἐπιπληξίς, increpatio; διαίρεσις, distributio (szétválasztó kérdés); ἀποφάνσις, responsio (a saját kérdésre való felelés). Mint SZIKSZAINÉ megjegyzi: e kérdéstípusok nem mindig választhatók el világosan, hiszen a gyakorlatban számos átmeneti típus létezik (9).

A feltétlenül szükséges bevezető fogalmi és terminológiai tisztázás után SZIKSZAINÉ azt vizsgálja, hogy az egyes retorikai stíluselméletekben közelebb-ről miként jelölik ki a retorikai kérdésnek mint alakzatnak a helyét, illetve hogyan határozzák meg a retorikai kérdés fogalmát. Ezen belül előbb a görög, majd a latin rétorokat veszi sorra: a görög retorikából ARISZTOTELÉSZ „Rétoriká”-jának és a PSEUDO-LONGINUS „A fenségről” című munkájának vonatkozó passzusaival ismerteti meg az olvasót, a római retorikák közül a CORNIFICIUSÉ, „A szónok” (Orator) című CICERO-művet és QUINTILIANUS nagy szintézisét, az „Institutio oratoriá”-t dolgozza fel. Mindhárom latin rétor nagy jelentőséget tulajdonít a kérdésnek: CORNIFICIUS a három stílusnem mindegyikében (*gravis, mediocris, attenuata*) tárgyalja, CICERO különösen a fennkölt stílusnemben tartja szükségesnek az interrogatio használatát, QUINTILIANUS pedig a mondatalakzatok között elsőként éppen az interrogatiót (percontatiót) mutatja be. Ezt követően SZIKSZAINÉ röviden azt ismerteti, hogy miképp helyezte el rendszerében a klasszikus francia retorika két nagy alakja, DU MARSAIS és FONTANIER a retorikai kérdést. A régebbi magyar retorikai irodalomból SZVORÉNYI JÓZSEF, LAKY DEMETER, MITROVICS GYULA, NÉVY LÁSZLÓ és WEBER MIHÁLY munkáit vizsgálja meg, mégpedig úgy — ezzel a jobb áttekintést is segítve —, hogy az egyezéseket és a különbségeket is nyomatékosan kiemeli. A következő részekben a 20. század legjelentősebb retorikai alapműveit dolgozza fel a tárgyalt alakzat szempontjából: LAUSBERG Magyarországon is nagy tekintélyű kézikönyve, a μ-csoport „Általános retoriká”-ja (Rhétorique générale) mellett TODOROV, BARTHES, COHEN, REBOUL, ROBRIEUX könyveiről, tanulmányairól esik itt szó (sőt röviden még az interneten található „Silva Rhetoricae” nevű összefoglalásra is kitér). TERESTYÉNI FERENC, LENGYEL DÉNES, FISCHER SÁNDOR, SZABÓ G. ZOLTÁN-SZÖRÉNYI LÁSZLÓ és GÁSPÁRI LÁSZLÓ egy-egy rendszerező műve alapján a közelmúlt magyar szakirodalmáról is mintaszerű alaposággal ad áttekintést e

munka. A retorikai részt a napjainkban megjelenő, monumentális szintézis, a „Historisches Wörterbuch der Rhetorik” vonatkozó szócikkének a tömör bemutatása zárja.

A „retorika és a stilisztika a görög-római időkben teljesen összefonódott” (35) — írja SZIKSZAINÉ, ehhez hozzátehetjük: annak ellenére, hogy a stilisztika a 19. században önálló tudománnyá vált, ma is erős szálak kötik össze a két diszciplínát, ez a tény magyarázza, hogy a retorikai kérdés tudománytörténeti áttekintése a stilisztikával folytatódik. A 19–20. század mérvadó stilisztikái közül a következőket dolgozza fel a szerző: NÉGYESY LÁSZLÓ, „Stilisztika”, BALLY, „Traité de stylistique française”, ZLINSZKY ALADÁR, „Stilisztika és verstan”, „Érzelemkifejezés a lírában”, FÁBIÁN PÁL–SZATHMÁRI ISTVÁN–TERESTYÉNI FERENC, „A magyar stilisztika vázlata”, J. SOLTÉSZ KATALIN, „Babits Mihály költői nyelve”, illetve ezek mellett szól BEREGOVSKAJA és PLETT egyegy, a téma szempontjából figyelemre méltó dolgozatáról is.

Érthető módon a sorban ezután következő diszciplínákról külön-külön már kevesebb szó esik, mint az előző kettőről. Ugyanakkor feltétlenül szerencsés választásnak tarthatjuk ezeknek a tudományágaknak a figyelembevételét: a szerző ezzel az eljárással minden eddiginél komplexebb képet tud adni a retorikai kérdéstről, és így jelentősen gazdagítani tudja olvasóinak a tárgyalt alakzatra vonatkozó tudását. Milyen, a retorikai és a stilisztikai megközelítést kiegészítő új szempontok merülnek itt fel? A retorikai kérdést a modern logika mint ítéletet, a grammatika mint szintaktikai képződményt (funkcióváltozáson átment mondatfajta, illetve akusztikus formát), az irodalomelmélet néhány irányzata mint esztétikai értéktöbbletet, a szemantika mint jellegzetes szemantikai szerkezetű formációt, a hermeneutikai filozófia mint álkérdést, a pragmatika mint funkciófordulást, a beszédaktus-elmélet mint közvetett illokúciós tettet írja le, az inferenciaelmélet alapján pedig mint konverzációs implikátúra, a diszkurzuselemzésben mint felszólításnyihító forma, a pragmatikai háttérű nyelvi illemtanban mint a minta-norma eleme, a szociálpszichológiában mint udvariassági formula, a szociolingvisztikában mint közvetett kérdés, a szövegtanban mint szövegelem, a frazeológiában mint frazéma jelenik meg, illetve kap leírást ez az alakzat.

3. Munkája második nagy egységében SZIKSZAINÉ — mint erre már fent is utaltam — a különböző tudományágak áttekintése alapján megfogalmazható tanulságokra építve a szintézisre, illetve a retorikai kérdésre vonatkozó gondolat-sorok több ponton történő folytatására vállalkozik, még hozzá igen sikeresen. Először itt az „elnevezésbeli sokféleség”-et, azaz a terminológiai tisztázatlanságot regisztrálja, és azt, hogy ez „együtt jár a fogalmi körök terjedelmének változó meghúzásával, [...] ennek a háttérében a retorikai kérdés fogalmával kapcsolatos tisztázatlanság bújik meg” (72). Meggyőző érveléssel ezután a *retorikai kérdés* terminus mellett foglal állást, „mert ez jeleznél [a tárgyalt jelenség] alakzat voltát: ’olyan eszköz, amelyet a retorika számon tart’, de nem kötődne egy stílusré-

teghez, és elítélő mellékíze sincs” (ti. mint a retorikus kérdésnek — 73). Ezután világos, szabatos fogalommeghatározást kapunk, majd a retorikai kérdés két fő típusának meghatározását: „A retorikai kérdés az a kérdésalakzat, amelyben a kérdő mondat kérdésfunkciója csorbul: a felvilágosításkérés háttérbe szorul, formális kérdéssé válva, érzelmileg telített közlés (állítás, felszólítás, felkiáltás, óhajtás) funkcióinak betöltésére szolgál, de éppen a megőrzött kérdő-emocionális és az újonnan érvényesülő szerep, azaz a közvetlen és a közvetett beszédaktus összefonódása miatt válik hatásossá. Két típusa van. Az egyikben majdnem teljesen végbemegy a modális funkcióváltás, ezért ez a retorikai kérdéstípus önmagában is kommunikatív szerepet tölt be, és nem igényel választ (de nem zárja ki a válaszadást) ... A retorikai kérdés másik típusában csak funkciófordulás következik be, mivel a szó szerinti jelentés megmaradása, a kérdő-kommunikatív szerep dominanciája miatt a kérdező választ vár a beszédpartnertől, noha a kérdés formális, hiszen a nem szó szerinti jelentés konvencionálizálódott. Ez a retorikai kérdéstípus konvencionális udvariassági formulaként használatos, kérdéssel kifejezett felszólítás, amely közvetett kérés kifejezésére alkalmas indirekt beszédaktus” (73).

Ezek után még a következő alapvető fontosságú kérdésköröket vizsgálja tisztázó erejű, világos okfejtéssel a szerző: a retorikai kérdés keletkezéstörténete, összefüggése a stílushatással, írásjelezése, intonációja, szintaktikai sajátosságai, szemantikai, lexikai jellemzői. Megfontolandó javaslata szerint „a lexikalizálódott retorikai kérdéseket az állandó szókapcsolatok vagy frazeológiai egységek egyik csoportjaként kellene számon tartani” (80) — ez azért is szükséges lenne, mert sem a MMNyR., sem a MMNy., sem a Nyelvművelő kézikönyv nem tárgyalja ezt a típust, holott az a NyKk. állandó szókapcsolatokról adott meghatározásának megfelel. Gazdag példaanyag alapján SZIKSZAINÉ a retorikai kérdés lexikalizálódásának fokozatairól és az ebből a szempontból megjelölhető típusok alfajairól is szól. Nem kevésbé fontos, az eddigi, gyakran általánosan elfogadott állításokat újraértékelő meglátásokat tartalmaznak azok a részek, amelyekben logikai, pragmatikai, grammatikai, stiláris és szövegtani szempontok alapján jellemzi a szerző a tárgyalt alakzatot. Ezek közül mindenképp ki kell emelnünk azt a meggyőző érvelését (91–2), amely igazolja, hogy a retorikai kérdés esetében „szó sincs a szabályok felrúgásáról, viszont a kérdező és a befogadó kommunikációjában bekövetkező változást mutató szabályváltásról igen”, azaz „a retorikai kérdések egyáltalán nem normasértők”. Ennek a megállapításnak, illetve érvelésnek a jelentősége annak az alakzatokat újraértékelő, mostanában kibontakozó diszkurzusnak az összefüggésrendszerében válik világossá, amelyben (nem utolsósorban az újabb normaelméletekre támaszkodva) többen is megkérdőjelezik azt a régebbi retorikákban axiómaként szereplő állítást, amely szerint az alakzatok generikusan sajátos funkciójú „nyelvi vétség”-ek, „szabállysértés”-ek lennének. — A tipizálás lehetőségeit is megjelöli SZIKSZAINÉ e részben, így

például osztályozható szerinte ez az alakzat a szintaktikai-szemantikai szerveződés, a (valódi kérdésre) redukálhatóság fokozatai szerint, az interakciós viszony jellege alapján, az értelmezés szempontjából, a konvencionalizálódás foka szerint, a használat célja szerint stb. — Joggal hívja fel a figyelmet arra a tényre is, hogy a retorikai kérdés a legkülönbébb szövegtípusokban, szövegműfajokban fordul elő, ezzel is cáfolva azt a korábban meglehetősen elterjedt nézetet, hogy az alakzatok csak a szónoklathoz, illetve a szépirodalomhoz köthetők. Újszerű és továbbgondolásra, további kutatásokra serkentő az invenciózus rámutatás a retorikai kérdés és az ironia összefüggéseire (emellett utal a szerző arra, hogy az ún. retorikai eszközök közül még a nagyítással, a kicsinyítéssel és a metaforával is szorosan összefügg ez az alakzat).

A kutatás további lehetséges főbb irányait a következőkben jelöli meg SZIKSZAINÉ: generatív grammatikai megközelítésű vizsgálatban lehetne tanulmányozni, hogy az explicitnek gondolt mélystruktúrabeli mondat jelentésének megőrzése mellett hogyan megy végbe a retorikai kérdés nyelvi megformálása, nyelvtörténeti megközelítéssel lehetne kimutatni, hogy volt-e változás a szónoki kérdés két és félezer éves történetében, illetve azt, hogy funkcióssá válásával miképpen nyert tért a legkülönbözőbb szövegtípusokban, emellett említi még az etnometodológiai, a pszichológiai megközelítés lehetséges eredményeit, az élő és az írott nyelvi retorikai kérdések összevetésének hasznosságát, az élőnyelvi szövegeken végzett elemzések szükségességét.

Kritikai megjegyzésem a fentiekből következően alig van. Némi zavart okozhat, hogy a redukálhatóság kategóriáját nem fejt ki még részletesebben a szerző (értelmezésem szerint használja a 'visszaalakítás valódi kérdéssé' és 'az immutatio eredményeképpen létrejött kevésbé várt forma visszaalakítása a vártabb formává' jelentésben is — vö. 94–5, 100–1). Így ellentmondásosnak tűnik ez a VAJDA ANDRÁS-idézetre épülő általánosítás: „mint a hagyományos retorikai alakzatokra, a retorikai kérdésekre is áll, hogy »közvetlenül, egyetlen átalakítással megszüntethetők, semlegesíthetők, azaz redukálhatók« ... A visszaalakítás, a redukálás a valódi kérdésre a sajátos intonáció megszüntetésével oldható meg” (100), és a korábbi jellemzés az „ab ovo retorikai kérdés”-ről, „amely valódi kérdésként nem értelmezhető, arra nem redukálható, invariábilis formájú” (94), illetve a retorikai kérdésnek arról a típusáról, amely csak „többszörös transzformációval” redukálható (95). A másik észrevételem nem is annyira kritika, hanem inkább a remélhető újabb kiadásokra vonatkozó javaslat: bár az „Alakzatok világa” füzetsorozatnak indult, és bizonyára ebből következően nem terveztek egyes darabjaihoz tárgy- és névmutatót, ezzel a könyv méretű munkával már csak adatgazdagsága okán is célszerű lett volna kivételt tenni e tekintetben.

4. SZIKSZAINÉ munkájában kivételesen nagy mennyiségű és gondos kézzel megválogatott anyagot tár az alakzatok világa és közelebről a retorikai kérdés iránt érdeklődők elé. Itt kell megjegyeznünk, hogy minden elismerésre méltó a

külföldi szakirodalom beépítésének mértéke és módja, a téma jellegéből adódóan kötelezőnek tekinthető latin mellett mind a négy nagy modern világnyelv (angol, francia, német, orosz) kiterjedt a szerző figyelme. A példamutató alaposággal összegyűjtött anyag már önmagában is nagy érték, ám a munka igazi jelentősége abban van, hogy SZIKSZAINÉ ezt az anyagot problémaérzékenyen, kritikusan kezeli, és abból logikus, következetes elrendezéssel egy olyan koherens rendszert tud alkotni, amely minden eddiginél árnyaltabban, pontosabban mutatja be a retorikai kérdést.

Összegzésként joggal állíthatjuk tehát, hogy az ismertetett munkának nemcsak a benne felhalmozott hatalmas tényanyag hasznossága miatt, hanem a filológusi alaposág, a szintézisteremtés és az invenciózus megközelítés mértékadó példájaként is ott a helye a nyelv- és irodalomtudományokkal foglalkozók könyvespolcán.

PETHŐ JÓZSEF

BODA ISTVÁN KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT, **Számítógépes stilisztikai és szöveg-tani tanulmányok.** A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 76. Debrecen, 2001. (153 lap)

Újabb értékes művel gyarapodott a debreceni Magyar Nyelvtudományi Intézet kiadványainak sora, amely azért is örvendetes, mivel a stilisztika és a szöveg-tan — különösen számítógépes keretben — ebben az egyébként értékes kiadványsorozatban még nem volt képviselve. A mű megjelenetése rendkívül hasznosnak és időszerűnek tekinthető, mert mind elméleti, mind módszertani újszerűségével egyformán szolgálni tudja e szaktudomány egy-egy területen való előbbre vitelét, a közép- és felsőoktatás szempontjából nézve pedig a műelemzések jelentős módszertani, „technikai” jellegű gazdagítását.

A kiadvány igazában a két szerző: BODA ISTVÁN KÁROLY és PORKOLÁB JUDIT már korábban megjelent tizenegy cikkét tartalmazza, de egy kötetben való kiadásuk mindenképpen indokolható, mivel „szétszórta”, más-más folyóiratban, kiadványban jelentek meg (erre lásd például KÁROLY I. BODA: Use of Hypertext in Information Science Concepts, Systems, Models and Applications. Theses of the Ph.D. dissertation. University of Debrecen. Debrecen, 2000. a 15–19. oldalakon felsorolt gazdag bibliográfiát), másrészt a cikkek, tanulmányok így átláthatóbb, egységesebb képet adnak kialakított elemzési modelljeikről, módszereikről.

Szemléletüket elsősorban a stilisztikai, a szövegnyelvészeti és a programozó matematikusi nézőpont határozta meg, ez utóbbi sajátosan szervesen volt képes kitágítani a vizsgálat körvonalait az asszociációs lehetőségek felé, s ezzel tulajdonképpen az alkotáslélektani megközelítéshez is fogódzókot adhat.

A vizsgálatokat szépirodalmi szövegeken végzik, elsősorban Füst Milán és Radnóti Miklós művészi nyelvére összpontosítva. Füst Milán művei közül a „Ha csontjaimat meg kelletik adni”, „A magyarokhoz”, Összes verseinek „Újak ciklus”-a és a „Feleségem története” kerül sorra. Radnóti Miklóstól pedig a „Pogány köszöntő” című verseskötetet, az „Ó fény, ragyogás, napszemü reggel!”-t, az „Ének a halálról” és a „Sem emlék, sem varázslat” című költeményt, a „Nyolcadik eclogá”-t és a „Nem bírta hát... Dési Huber István emlékére” című versét választották, de könyvük lezárásaként példát akarnak adni a szerzők arra is, hogyan, milyen mértékben alkalmazhatók módszereik a prózai szövegek elemzésében. Erre a célra nagyon jó érzékkel Mészöly Miklós „Saulus” című regényét választották. Nagyot tévednénk, ha azt hinnénk, hogy az általuk választott módszer, illetve a tőlük kialakított igazában egységes szemlélet valamiféle egyformaságot, egyhangúságot, merevnek ható alkalmazhatóságot, leegyszerűsítettséget jelent. Éppen fordítva, a legsokoldalúbb, a legszínesebb, a dolgok mélyére hatoló pompás, egyre újabb finomságokat felmutató-kimutató elemzések sorjázanak a szemünk előtt. Bizonyára fárasztó lenne az olvasó számára, ha ezeket itt mind felsorolnánk, ha a tanulságokat — bármilyen számottevők is — egyszerűen csak összegeznénk. Néhány dologra azonban mégis célszerű felhívunk a figyelmet.

A számítógépes program lehetővé teszi, hogy konkordancia-szótár segítségével szinonimikus szavakat kapcsoljunk össze, amelyek világosan mutatják, mennyire intenzíven él a költőben (Füst Milán: „Ha csontjaimat meg kelletik adni”) az elmúlás lélekzaklató érzése (5), azaz meglehetősen „kézzelfoghatóan” kimutatható más műveinek számba vétele útján is, hogy művészetében milyen jelentős szerepet tölt be az élet és halál szinte elválaszthatatlan ellentéte. Az említett vers több dimenziós síkja szerepének vizsgálata, ezek elemzése nem sejtéseken és intuíciókon alapul ma már, hanem a szöveg(ek)ben ténylegesen előforduló szavakon, a szavak konnotációján, a jelen idejű igealakok jövő idejűvé való „átváltódásán” stb.

Az adatok számítógéppel kiteljesített hatalmas mennyisége arra is lehetőséget ad, hogy Füst művészetének egyetemes és magyar rétegeire irányítsa figyelmünket (T. S. Eliot, Radnóti, Babits költészetének bizonyos jegyeire stb.). A hipertext módszer érvényre juttatása legjellemzőbb módon talán „A magyarokhoz” című versben figyelhető meg. Itt nem lineáris jellegű szövegmagyarázatot adnak a szerzők, hanem a hipertext módszerétől indulva az asszociativitás válik jellemzővé. A számítógépes program segítségével a szerzők rá tudnak mutatni egy sajátos komparatív értelmezés, a „szöveg feletti” összefüggés lehetőségére, s ez egyáltalán nem elhanyagolandó dolog újszerűsége és tudományelméleti jelentő-

sége miatt sem. Egészen más jellegű Füst Milán kérdőmondatainak vizsgálata (18), mert bár egyszerű vizsgálati témának tűnik, a szerzők rendkívül alapos és sokszínű elemzése alapján mégis rácsodálkozást ébreszt, mivel kiderül, hogy olyan problémákat érint, amelyek megválaszolása a mű (a költő) célja lesz, irányt szab — ahogy a szerzők is írják — a további gondolatoknak, tartalmilag ugyanis fókuszálja azokat (19).

„A feleségem története” (1942) prózai alkotás, de az elemzés során törésről, azaz a lírai verseknél használt módszerek alkalmazásának esetleges felcseréléséről szó sem lehet, hiszen azok itt is érvényesek. A konkordanciának itt is igen jelentős szerep jutott, hiszen a szerzőknek volt lehetőségük arra, hogy a szavakat, szintagmákat, költői képeket egyszerre jelenítsék meg. Az elmélyült elemzés nyomán tökéletesen igazolódni látszik, hogy a „Feleségem története” — ahogy a szerzők is kifejtik — valóban egy nagy lírikus és egy nagy epikus alkotó szintézisteremtő munkája.

A könyv következő részeiben (45–138) főleg Radnóti Miklós műveinek izgalmas elemzéseit olvashatjuk. De mindvégig az az érzésünk, hogy a versek konkrét részletei (nyelvi megoldásai, képei, gondolatai, érzésvilága stb.) mögött egy szélesebb, általánosabb, a világlíra termékeny vidékeinek horizontja is felsejlik. Az egyedi és az egyetemes, az egyéni és az általános emberi alkotói, művészi vonások szerves egységben jelentkeznek. Megdöbbentő, hogy a fogalomkörök, a szófajok, s a szóalakok számítógépes vizsgálata milyen mélységek felismerésére teheti alkalmassá az elemzést végző kutatót. Elég, ha arra utalunk, hogy a költő első kötetének („Pogány köszöntő”) alapélménye az emberi kapcsolatok keresése, „a szerelem, és a természet, amelyben *tükröződik* a mítosz, a természet, s a közvetlen és távolabbi környezet” (46). Élményszámba menő módszertani fogás, hogy az egyes cikkek elméleti fejtegetései mellett mindig szerepel egy-egy konkrét vers, szövegrészlet elemzése is — például „Köszönts a napot!” (50) vagy „Ó fény, ragyogás, napszemü reggel!” (59–62) —, melynek segítségével teljesen világossá teljesedik, árnyalttá és illusztrálttá válik a mondanivaló elméleti háttérének valamennyi részlete. Külön is felhívjuk a figyelmet arra, hogy mennyire termékeny módszernek látszik az interaktív számítógépes verselemzés, mivel valóban lehetővé teszi a költői művek asszociatív elemzését (pl. 63–6). Rendkívüli érzékenységre vallanak a szerzők jobbnál jobb elemzései. Csupán példaként hadd említsük meg a szinesztézia és szinesztetikus képek sokszínű és távlatokat nyitó elemzését (Szinesztézia és szinesztetikus képek Radnóti Miklós: „Pogány köszöntő” című kötetében, 68), ahol az érzékterületek együtthatását felhasználó képkincs művészi értékeit mutatják fel (74–5).

Érdekes annak bemutatása is — noha egyesek szemében talán lényegtelennek is tűnhet —, hogy például bizonyos speciális szövegrészek (mint Radnótinál az egyes versek alá írt, tulajdonneveket tartalmazó jelzések, ajánlások) a hipertext rendszer információs forrásaivá válnak, és egy egész irodalmi-társadalmi korszak megismeréséhez is hozzájárulnak (87). A hipertext alkalmazása más cikk-

ben is előkerül (pl. Radnóti: „Ének a halálról”, 91). Itt arra mutatnak rá, hogy a hipertérben is ábrázolható morfémák és szintagmák, illetve a belőlük alakuló költői képek jelentéskapcsolatai beláthatóvá tehetik a mélyebb asszociációs szerkezetet (91), s lehetővé válik a vers modelljének megalkotása is.

Az egyes cikkek részletei gazdag információkat adnak a modern műelemzés, verselemzés elmélyítéséhez, elevenebbé, dinamikusabbá tételéhez, ezek részünkről történő számba vétele azonban — éppen ezek gazdagsága miatt — szinte lehetetlen vállalkozás lenne. Ezért összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az olvasónak a cikkek elolvasását javasoljuk, mert lépten-nyomon találunk új észrevételeket, új szempontokat, a nyelvi alkotói folyamatok felderítésére alkalmas fejtegetéseket, amelyek ráadásul nemcsak a tárgyalt, elemzett költők, írók műveinek teljesebb megismerését szolgálják, hanem általában is segítik más művészek, más művészi megoldások iránti elemző érzékenységünk kiszélesítését, módszereink eddigi határainak tágítását, elemzői mentalitásunk fejlődését, sokszínűbbé tételét.

A nyelvi tudat versszövegekkel való fejleszthetőségének (103), s a költői szóképzés számítógépes programmal való vizsgálata (113) új gondolatokkal és eredményekkel gazdagítja ismereteinket (a fogalmi emlékezet szerveződése, a kulcsszavak megértésének fontossága, több dimenzióban használt szavak, alakzatok, a tulajdonneveknek a strukturált jelentésmezője stb.).

Szerencsére a kötet a prózai művek vizsgálatának is szentel egy-egy tanulmányt, az ilyen művek nyelvi szintjeinek befogadását a hipertext-módszer alkalmazásával véli megkönnyíteni és kiteljesíteni. Mészöly Miklós „Saulus”-a erre kitűnő lehetőséget biztosít, s a szerzők nagyszerűen élnek is ezzel a lehetőséggel. A szöveg (regény) megértéséhez a hipertext módszer olyan információs bázist kínál az elemzés, illetve az értelmezés számára, amely a különböző tényezők kombinációját tartalmazza, „s interaktív kezelőfelületek segítségével jeleníti meg” azokat (139). A modern irodalomban a szöveg befogadásához egyre több háttérinformáció szükséges, ezek megszerzéséhez gyakran nem elég maga a (regény)szöveg. Ennek érdekében — fejtik ki a szerzők — „létrehozhatunk egy olyan »szövegen túli szöveget«, hipertext, ill. hipermedia rendszert, amely a megértéshez szükséges információkat a szöveg meghatározott pontjaihoz, kulcsszavaihoz rendeli. Emellett a hipertext rendszer csomópontjaiban levő kulcsszavak gráfjának »bejárásával« feltárható az értelmezett szöveg belső kapcsolatrendszere is” (139). A regényértelmezés során — nagyon helyesen — a nyelvi oldalból indulnak ki a szerzők — noha más megközelítések is lehetségesek —, abból a szövegkonstrukcióból, amely a hasonló motívumokat helyezi a központba (a mottó és mű szoros összefüggése, lásd a tér/idő szemlélet jelentőségét tükröző motívumokat, amelyek előreviszik a cselekményt, átszövik a mű szövegét stb., 140). A vizsgált művet mint hiperstrukturát bejárva olyan területekre is fény derülhet, amelyek szélesítik a mű gondolatiságát, megadják a szükséges, nélkülözhetetlen háttérismeretet is.

A háttérismeret bősége és a gondolatiság bővítése, elmélyítése korántsem hiábavaló törekvés a Mészöly-féle prózában, de általában véve sem hiábavaló törekvés, hiszen a szerzők éppúgy figyelembe veszik, szem előtt tartják a középiskolai tanítás igényeit, mint a felsőoktatásban való hasznosíthatóságot, ami különleges elismerést érdemel. De természetesen szó sincs arról, hogy a modern kutatás elvárásait a legkisebb mértékben is figyelmen kívül hagyják. Tanulmányaik tehát egyformán képviselik és szolgálják — s nem is akármilyen szinten — az oktatás és a kutatás magas követelményei által támasztott integritást, mintegy bizonyítva, hogy a kettő nem egymás nélkül, hanem csakis egymást erősítve válhat, illetve válik ideális elemzési modellé, igazi kutatói mentalitássá, az elméleti és gyakorlati szempontok termékeny ötvözetévé. Bárki, tanár és diák, irodalomtudós és egyetemi hallgató, vagy akár pusztán igényes érdeklődő ember is élményszámba menő elemzéseket olvashat ebben a kötetben. A cikkek olyan távlatokat nyitnak — a modern számítógépes technika és az újabb stilisztikai és szövegtani szempontok alkalmazása révén —, melyek segítségével egyre inkább módunk van rácsodálkozni a művészi megoldások objektíve kimutatható széles skálájára, az elemzett művek mondanivalójának összetettségére, az intenzitást fokozó eszközöknek a művészi hatáskeltésben játszott szerepére stb.

Külön is kiemeljük, hogy a szemléltető bemutatás (pl. az asszociációk feltárásában, a szókészlet elemeinek művészi elhelyezkedésében stb.) jelentős szerepet játszik a kötetben, segít a nyelvi elemek funkcióinak, a komplex hipertext struktúra kialakításának megértésében, a nyelvi megformálás sajátosságainak felderítésében (47, 110, 130–1 stb.).

Az egész kötetre jellemző a világos okfejtés, a bonyolult kérdések tárgyalásának áttekinthetősége, következetessége. A bibliográfiai adatok, az utalások bizonyítják, hogy a szakirodalom alapos ismerete és önálló felhasználása erőssége a kötetnek.

Az a véleményünk, hogy a hasonló jellegű „összevont tanulmánykötetek” mindenképpen jól szolgálják mind az oktatás, mind a kutatás ügyét a szemlélet összetettségével, a sokoldalúsággal, a komoly elméleti alapokon nyugvó színes elemzésekkel s az új elemzési technikák értékeinek eredményes bemutatásával. Mindenképpen hasznosnak tartanánk, ha hasonló jellegű, színvonalas kutatói vállalkozások a jövőben is követnék a jelenlegi nagyon sikeres próbálkozást.

NYIRKOS ISTVÁN

„Megvolt a keresztelő is”. Dolgozatok Németh László irodalmi névadásáról.

Szerk. KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 75. sz. Debrecen, 2000. (81 lap)

Az eredményes tanár–diák együttműködésnek, az elmélyült szemináriumi kutatómunkának szép dokumentuma ez a kiadvány. A szerkesztő az 1994-es „Írói-irodalmi névadás” című speciális kollégiumának hallgatói által készített dolgozatokat közli a kötetben. Az 1994-es tavaszi félévben Németh László társadalmi avagy kortárs drámáit vizsgálták, e vizsgálatok eredményei szerepelnek a gyűjteményben (három dráma — „Cseresnyés”, „Erzsébet-nap”, „Szörnyeteg” — feldolgozatlanul maradt). Ám ez csak egy része, állomása a szerkesztő Németh László irodalmi névadásával kapcsolatos kutatásainak; s e kutatásokba máskor is bevonta hallgatóit.

Nyolc hallgató — BARDI ERZSÉBET, BARNÁCNÉ CSANÁDI MÁRIA, CSAPÓ MÓNIKA, GERGELY KRISZTINA, HAVASI JUDIT, HÉZSER JUDIT, MIKLÓSVÖLGYI MIKLÓS, TÓTH ERIKA (a tanulmányokat a továbbiakban a szerző vezetéknevével jelölöm) — elemzi hét dráma névanyagát. A „Győzelem”-nek két elemzése is szerepel (BARDItól és MIKLÓSVÖLGYItől); „a két feldolgozás olyan nagy mértékben különbözik, hogy nem tartom hibának mindkettő közlését” — írja SZOBOSZLAY ÁGNES az „Előszó”-ban (4). A tanulmányok előtt a vizsgált dráma keletkezésével, kiadásaival és előadásaival kapcsolatos információk és az írónak a tárgyalt műre vonatkozó személyes állásfoglalásai kaptak helyet; a szerkesztő így kívánta egyöntetűvé tenni a kötetben szereplő írásokat.

„A nevek, megszólítások rendszerét vizsgálva ... rétegmintákat tudunk venni a viszonyokról, a jellemekről, és összevethetjük a szereplő nevét és karakterét. ... egy kicsit közelebb kerülhetünk magához az íróhoz, hiszen a névadó maga is ott van a nevekben az összes élményével, »névtani« tapasztalatával. ... a következő kérdésekre kereshetünk, illetve kaphatunk választ: Az író miért az adott módon nevezi el a szereplőt, s ez mennyiben utal a szereplő későbbi jellemére, sorsára? A nevek hogyan jelennek meg? Hogyan nevezik vagy szólítják egymást a szereplők? A nevek hálózata és egy-egy névalak adott szituációban történő megjelenése hogyan jelzi a cselekmény sűrűsödését, a szereplők viszonyát?” (MIKLÓSVÖLGYI 63) Az idézet jól tükrözi a kötet dolgozatainak célkitűzéseit. A szerzők e szempontok alapján elemzik Németh László társadalmi drámáinak névanyagát.

A dolgozatok terjedelme és a vizsgálatok részletessége változó. Minden tanulmányíró elemzi az általa választott dráma személynévanyagát; HÉZSER JUDIT (Bodnárné) helyneveket, BARDI ERZSÉBET (Győzelem) helyneveket és könyvcímeket is említ. Legrészletesebb ebből a szempontból GERGELY KRISZTINA

dolgozata: a személy- és helynevek mellett utal a márkanevekre és egyéb (pl. állat-, épület- stb.) nevekre — igaz, ő több dráma (három vígjáték) névanyagát vizsgálta meg. Valamennyi szerző foglalkozik a szólítás, az említés és a köznévi helyettesítés kérdéseivel is. Itt olykor apróbb tévedések is előfordulnak, mert „nem tisztázódott kellő mértékben számukra az ún. köznévi helyettesítő ... fogalma” — figyelmeztet a szerkesztő (4). CSAPÓ MÓNIKA (Nagy család) és HAVASI JUDIT (Villámfénynél) a szerzői utasításokat is bevonja a vizsgálódás körébe.

A dolgozatírók abból a megállapításból indul(hat)tak ki, mely szerint „Németh László ... tulajdonnevei nagy többségükben valószerűek ..., névszerűek, névstílusúak, azaz hasonlítanak vagy megegyeznek a társadalmi gyakorlatban használt nevekkel (KORNYÁNE SZOBOSZLAY ÁGNEST idézi BARDI 8). GERGELY KRISZTINA viszont ún. beszélőneveket is talált a három vígjátékban: „Expresszivitás, nagy kifejező erő jellemzi őket, s már közszói jelentésükkel is sok mindent elmondanak a jeltárgyról” (33). Így az „Utazás”-ban a *Héja* nevű szereplő valóban olyan agresszív, mint a ragadozó madár, *Zsizsik* szerkesztő nyüzsgő-mozgó ember, mint a neve által jelölt apró bogár, *Hantai* sokat „hantázik” (‘mellébeszél’), *Létrai* elvtárs felfelé törekszik; a „Harc a jólét ellen”-ben *Tölcséry* elvtárs tölcséreként szeretné áttölteni másokba saját gondolatait; a „Pusztuló magyarok”-ban *Sírásó* professzor mindenütt a címben jelölt pusztulást keresi stb. (GERGELY 34–35).

Nem csak a vígjátékokban találhatunk azonban beszélő neveket. A „Győzelem” egyes szereplőinek a nevét BARDI és MIKLÓSVÖLGYI egyaránt beszélőnévnek érzi. Az *Ács Lajos* név ugyanolyan puritán, mint a viselője; az *ács* köznévi asszociálja az egyszerű, falusi környezetet. *Sántha Endre* családneve utal arra, hogy viselője erkölcsi nyomorék. A *Héthársi Rudolf* név a magyaros családnévvel és a németes keresztnévvel szinte karikatúraszerű. *Bart Ottó* neve idegenes, komoly, „professzoros” hangzású. Az sem véletlen, hogy az elvekkkel zsonglőröködő, gerinctelen politikus a *Kardhányó* nevet viseli. (Lásd BARDI 9–10, MIKLÓSVÖLGYI 65–8.) A „Nagy család” *Bodor Ernő*-jének a neve is asszociációkat kelt a művet vizsgáló CSAPÓ MÓNIKÁban: göndörséget, hullámozást idéz fel, s ez is jelzi viselőjének ingatagságát, befolyásolhatóságát (21–2). A „Papucshős” *Éber* vezetékneve szintén a beszélőnevek csoportjába tartozik: az e nevet viselő testvérpár férfitagja (*Éber Lóránt*) kritikus szellemű ember, a nő (*Éber Viola*) éles logikájú tudós (TÓTH 77).

„Maga a családnév is beszédes, csakúgy, mint a keresztnév” — jegyzi meg MIKLÓSVÖLGYI MIKLÓS (66). A szerzők ennek ellenére kevesebbet foglalkoznak a teljes nevekkel, illetve a családnevekkel, mint a keresztnévvel. Az imént már említett neveken kívül a következőkről írnak: CSANÁDI MÁRIA az *Áfra Mihály* nevet (Mathiász panzió) falusias, vidékies hangulatúnak tartja (15). A „Nagy család” *Szilasi* tanár ura nevének megválasztását maga az író indokolja: édesapja, Németh József Mezőszilasról származott, azaz „szilasi volt az is, aki

nélkül nem ábrázolhatok tanárt” (idézi CSAPÓ 21). Ugyanezen mű másik szereplőjének, *Vogel Karcsi*-nak a névadását így magyarázza: „Ha ennyire ugrál, legyen Madár, azaz inkább Vogel, hisz az indogermán nyelvcsalád ágai közt röpdös” (idézi CSAPÓ 24).

Legrészletesebben GERGELY KRISZTINA foglalkozik a vezetéknevekkel. Megfigyelése szerint az író vígjátékaiban többnyire gyakori neveket használt (pl. Utazás: *Nagy, Forgács, Kiss*; Harc a jólét ellen: *Berkes, Varga*; Pusztuló magyarok: *Kovács, Kiss*). Az „Utazás” főhőse nevének (*Karádi József*) „átlagos” voltát azzal magyarázza, hogy a *Karádi* tanár urat sújtó félreállítás, mellőzés a korban nem volt egyedi: sok tanárember került hasonló helyzetbe. *Karádi*-n kívül „tucatnevet” viselnek azok is, akik őt a saját érdekükben felhasználták, majd félreállították, kigúnyolták (*Nagy Pál, Forgács Tibor*). Egyszerű nevük van a „Pusztuló magyarok” falusi embereinek is: *Szabó, Kiss László* (GERGELY 32–3; ezek mellett az idegenes hangzású nevekre is utal). A darabok névanyagával kapcsolatos következtetése ez: „a különös emberek különös nevet, a tucatemberek tucatnevet kaptak” (GERGELY 29).

Érdekes — bár kissé merész — TÓTH ERIKA feltételezése a „Papucshős” főszereplőjének, *Holly Sebestyén*-nek a családnevéről: esetleg a cseh és szlovák *holý* ’csupas, meztelen’ és az angol *holý* ’szent, megszentelt’ szavak jelentése is belejátszhat ebbe a névbe, hiszen viselője védtelen, kiszolgáltatott és önfeláldozó (80). Tanulságos Még HAVASI JUDIT megfigyelése, mely szerint a „Villámfény-nél” szereplő-felsorolásában a férfiak teljes névvel és foglalkozásnévvel szerepelnek, a nők viszont csak keresztnévükkel és a férfiakhoz való viszonyuk megjelölésével (44).

A drámák keresztnévanyagával kapcsolatban a dolgozatok írói általában a neveknek LADÓ JÁNOS „Magyar utónévkönyv”-ében megadott etimológiai jelentéséből indulnak ki, s azt vizsgálják, vajon megfelel-e a név jelentése a névviselő jellemének, egyéniségének. Sok esetben fedeznek fel összefüggést a névjelentés és a névviselő személyisége között; így pl. *Ágnes* (*Sántha Ágnes* a „Győzelem”-ben és *Gróti Ágnes* a „Mathiász panzió”-ban) < gör. ’szent, tiszta, szűzies, tartózkodó’, s mindkét viselőnek valóban ilyen pozitív tulajdonságai vannak (BARDI 9 és CSANÁDI 15); *Irén* (Mathiász panzió) < gör. ’béke’, s e szereplő tényleg nyugalmat, harmóniát sugároz (CSANÁDI 15); *Kata* ~ *Katalin* (Nagy család) < gör. ’mindig tiszta’ vagy egyiptomi ’korona’, a darabbeli *Kata* pedig a Németh László-i világi vallástalan szentség megvalósítója (CSAPÓ 20); *Teréz(ia)* (Bodnárné), itt a név ’vadász nő’ jelentése kapcsolódik inkább a viselőhöz, aki kisebbik fia számára „vadássza” az előnyös társadalmi kapcsolatokat (HÉZSER 58) és így tovább.

Nem feltételezhetjük azonban azt, hogy az író minden esetben ismeri a nevek jelentését, s ennek alapján adja a nevet hősének. MIKLÓSVÖLGYI MIKLÓS, miután megállapítja, hogy a „Győzelem” három főszereplője keresztnévének — a

már említett *Ágnes*, illetve (*Sántha*) *Endre* < gör. 'férfi, férfiás' és (*Ács*) *Lajos* < 'hírnév' + 'háború' — a jelentése telitalálatszerűen jellemzi a viselőt, a jelentés pontos ismerete helyett valószínűbbnek tartja, hogy bizonyos nevekhez egy-egy ismert viselőjük hatására állandósult értékek tapadhatnak. Ezért a névről egyfajta kollektív kép alakul ki. Így az *Endre* nevet *II. Endre* (*András*), a *Lajos* nevet *Nagy Lajos* király vagy *Kossuth Lajos* alakja tehetné népszerűvé, pozitív hangulatúvá; az *Ágnes* kiválasztását pedig motivál(hat)ja az a (tév)hit, hogy a név kapcsolatban van az *Agnus Dei* = 'Isten báránya' kifejezéssel; illetve az író ismerhette a vértanúhalált halt Szent Ágnes legendáját is (MIKLÓSVÖLGYI 67). Nem véletlen, hogy Németh László gyakran használja az Árpád-házi királyok nevét, amelyek mélyen gyökereznek a magyar történelmi-kulturális hagyományban (lásd HAVASI 56; J. SOLTÉSZ KATALINT idézve MIKLÓSVÖLGYI 65 és TÓTH 77). Ugyancsak egy egykori névviselő indokolja *Holly Sebestyén* (Papucshős) keresztnevének a megválasztását: Szent Sebestyén vértanú élete párhuzamba állítható a darabbeli Sebestyénével, hiszen mindkettőjüket megalázzák, kínozzák (TÓTH 77). Létezik egyébként egy ezzel ellentétes folyamat is: bizonyos nevek az idők során valamilyen hatásra „devalválódhatnak”, így MIKLÓSVÖLGYI feltételezése szerint a „Győzelem” már említett *Rudolf* neve (mely a darabban a pesti sportemberre utal) a *Túró Rudi* nevű édesség miatt komolytalanná vált — érdekes, hogy ez az adott drámában nem hátrány, mert egybevág az írói szándékkal (MIKLÓSVÖLGYI 68).

Olykor egyenesen erőltetett lenne a név eredeti jelentéséből következtetni a szereplő jellemére; pl. a „Győzelem”-beli (*Sántha*) *Laci*-nak aligha jellemzője a 'hatalom' + 'dicsőség', pedig neve ezt jelenti (MIKLÓSVÖLGYI 68); (*Bodor*) *Ernő* (Nagy család) sem 'komoly, határozott', mint ahogy keresztnevének jelentése sugallhatná (CSAPÓ 21). Nem szabad tehát automatikus kapcsolatot feltételezni a névviselő és a név eredeti jelentése között, illetve nem elég pusztán megadni az eredeti jelentést. A dolgozatírók pedig többször megteszik ezt; olykor mindenféle következtetés nélkül megadják a név eredetét. Nem igazán derül ki például, hogy van-e egyáltalán jelentősége annak, hogy a „Nagy család” *Vicá*-jának a neve az *Éva* < héber 'életet adó' becézése (CSAPÓ 23), vagy annak, hogy a „Bodnárné” fontosabb szereplőinek a neve bibliai/héber eredetű (HÉZSER 58), esetleg annak, hogy a „Papucshős”-ben szereplő *Gabi* neve (~ *Gabriella*) a héber *Gábiel* < 'Isten embere/bajnoka' latinus nőiesítése (TÓTH 78).

Láthattuk, hogy szerencsés esetben maga az író indokolja a névválasztást és hozzá kapcsolatba a nevet a szereplő jellemével. Különösen sok ilyen jellegű megjegyzést olvashatunk CSAPÓ MÓNIKÁNAK a „Nagy család” című drámáról szóló tanulmányában (például a főhóst *Bethlen Kata* kemény, önfeláldozó nőieségére emlékezve nevezte *Katá*-nak; a *Vera* „huligán név”, de 'igaz'-at is jelent stb., lásd CSAPÓ 21–4).

Néha pedig nincs is szükség a név eredeti jelentésének a keresésére vagy az írói nyilatkozatokra ahhoz, hogy megállapíthassuk, milyen lehet a nevet viselő szereplő: a névnek lehet valamiféle hangulata, tapadhatnak hozzá bizonyos aszszociációk. Egyetérthetünk a szerzők olyasféle állításaival, hogy például az *Etelka* név (Mathiász panzió) bájos, kedves fiatal lányt, a *Cica* (Bodnárné) játékos, komolytalan, csapongó nőt, a *Pubi* (Papucshős) nyegle, könnyelmű fiatalembert idéz (CSANÁDI 13, HÉZSER 58 és TÓTH 78).

Mint már említettük, a dolgozatok mindegyike foglalkozik azzal a kérdéskörrel is, hogy hogyan szólítják egymást a szereplők, s kit hogyan említenek, kire hogyan utalnak — ebből a szereplők egymáshoz való viszonyára lehet következtetni, vagy arra, hogy az adott alakot hogyan ítélik meg a műben. Itt is rengeteg a példa (pontos idézésüktől a rövidség kedvéért eltekintek): olvashatunk tiszteletet, szeretetet, távolságtartást kifejező; kedveskedő, bizalmas; gúnyos-ironikus, becsmérlő, lekicsinylő; bizalmaskodó (és egyéb) megszólításokról és említésekről, utalásokról. Az elemzések közül kiemelkedik MIKLÓSVÖLGYI (Győzelem) és HAVASI (Villámfénynél) munkája: ők a megszólítások és említések részletes adattárát közlik, s HAVASI stílusminősítést is ad, illetve azt is jelzi, hogy a szólítás/említés a szóban forgó szereplő jelenlétében történt-e. GERGELY is elsősorban ebből a szempontból vizsgálja a három vígjátékot. Az egyes szereplők jellemére következtet abból, hogy az illetőt becézik-e (a már említett komor *Sírásó Károly*-t például sohasem); de a becézés lehet a bizalmaskodás vagy a baráti légkör jele (az előbbi az „Utazás”-ra, az utóbbi a „Harc a jólét ellen”-re jellemző); a „Pusztuló magyarok” a legkomorabb hangulatú: itt alig van becézés, mert a szereplők nincsenek igazán bizalmas viszonyban (GERGELY 30–2). A névhelyettesítés, a névkiegészítés, illetve a tegezés–magázás elemzéséből is hasonló következtetéseket von le (36–8).

A nem személynévi adatokról az elemzésekből a következőket tudhatjuk meg:

„A földrajzi nevek a tájhoz, a történet színhelyéhez való kötődést szolgálják” — írja BARDI ERZSÉBET (10). A „Győzelem” színhelye a Dunántúl északkeleti része, a műben előforduló helynevek nagyobb része olyan valós földrajzi név, amely e tájat idézi fel: *Tihany*, *Topánpuszta* ~ *Rossz-Topán*. A *Balatonfüzes* név az író alkotása ugyan, de felismerhető benne az itteni helynevek analógiás hatása (*Balaton*-, *-füzes* ~ *-füzfő*). Valósnak fogható fel a *Duhajda* és a *Halt-csárda* név is. A cselekmény valószerűségét fokozó nevek mellett (*Moldva*, *Havasalföld*, *Amalfi*, *Firenze*, *Róma*) egy jelképes földrajzi név is megjelenik: *Szodoma* (BARDI 10–1). Ugyanígy „valószerűsítő” szerepük a három vígjáték helynevei; valóság pl.: *Szovjetunió*, *Küngös*; valószerű, névszerű alkotások: *Rábaújlak*, *Rábaúj megye* (vö. *Rába*-, *Abaúj megye*), *Keszi* (vö. *-keszi* utótag), *Szikesújhely* (vö. *Szikes*- előtag, *-újhely* utótag) (GERGELY 39). A „Bodnárné” érdekessége, hogy a dráma helyszíne nagyjából behatárolható, de a falu nevét nem tudjuk meg. Az itt szereplő helynevek közül kettőnek van valós megfelelője (*Enying*,

Bogárd), kettőnek nincs (*Gyánt, Hódos*); s természetesen valós az *Alföld* tájegység- és a *Pest* városnév, illetve a vele kapcsolatban említett *Duna-part* és *Oktagon* is (HÉZSER 62).

A „Győzelem”-ben található könyvcímek („Puszták népe” Illyéstől; „Mit ér az ember, ha magyar” Veres Pétertől és „Emberek a nemzet alatt”, ez Németh László esszégyűjteménye) korjelző értékűek és utalnak a darab problematikájára (BARDI 11).

A három vígjáték áru- és márkanévei (pl. *Zisz, TU, IL, Atomic* kávéfőző, *Orion*), illetve egyéb (épület-, műalkotás-, sajtótermék- stb.) nevei szintén korjelző szerepűek (GERGELY 39–40 és 42).

A gyűjtemény tanulmányai (az apróbb tévedésektől; az olykor némileg megalapozatlan vagy merész következtetésektől és a néha kissé rövidnek tűnő, összegzéseket nélkülöző munkáktól eltekintve) részletesen, pontosan, árnyaltan tárják fel és értelmezik Németh László társadalmi drámáinak (személy)névanyagát. Az egyik dolgozat címét kölcsönvéve: ez az „utazás a nevek világában” (GERGELY 27) igen tanulságos, érdekes és élvezetes olvasmány nemcsak a nyelvészet kutatói, hanem az irodalom iránt érdeklődők számára is.

SZILASSY ESZTER

BÍRÓ FERENC, Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tan-
székének Kiadványai 1. Eger, 2002. (216 lap)

A huszadik század közepétől jelentősen megnőtt az egy-egy megye, járás vagy település helyneveit bemutató helynévtárak száma. Ennél már jóval kisebb az adattárak elemzéseivel is kiegészítve közreadó munkák mennyisége. E hiányt csökkentette valamelyest BÍRÓ FERENC közelmúltban megjelent feldolgozása.

A szerzőnek ez a munkája nem előzmény nélküli: 1999-ben már megjelent a jelen elemzés alapját képező helynévgyűjtemény, amely Körösladánynak, e Békés megyei nagyközségnek és határának összegyűjtött helyneveit tartalmazza 1471 névcikkben.¹ Ez 3107 névegyedet jelent, ami Körösladány teljes helynévállománya. Mint a bevezetésből (I.) kiderül, a jelen dolgozat fő célja nyelvészeti vizsgálat: a helyneveknek mint a nyelvi elemkészlet tagjainak nyelvi szempontú és a nyelvészet eszközeivel való leírása, minél többoldalú elemzése és rendszerük feltárása. Ezen vizsgálati szempontoknak felelnek meg a főbb fejezetek (III–

¹ E munkát a MNyj. 39. évfolyamában ismertettük: 231–3. (A szerkesztők.)

V.), melyeket egy rövid tudománytörténeti bevezető (II.) előz meg. Ez utóbbiban a szerző leginkább a dolgozat közvetlen szakirodalmi előzményéül szolgáló értekezésekről szól, legrészletesebben a tipológiai elemzés alapját képező HOFFMANN-féle névelemzési modellről. A fejezet rövidegét az indokolja, hogy a szerző a közelmúlt tudománytörténeti áttekintéseire hivatkozva „felmentve” érzi magát az elődmunkák taglaló-részletező számbavétele alól, így csupán azokat a munkákat említi e helyen, melyeket valamilyen szempontból jelentősnek tart (konkrétan LŐRINCZE LAJOS, BENKŐ LORÁND, KÁZMÉR MIKLÓS, KÁLMÁN BÉLA, INCZEFI GÉZA, HAJDÚ MIHÁLY, ÖRDÖG FERENC, MEZŐ ANDRÁS, JUHÁSZ DEZSŐ, KÁLNÁSI ÁRPÁD és HOFFMANN ISTVÁN egy-egy munkájára utal).

A harmadik fejezet Körösladány helynévfajtaival foglalkozik. Mivel a szerző a tipológiai elemzésben különösen fontosnak tartja az egyes helynévfajták szerinti vizsgálatot, ezért külön fejezetben szól a helynevek főbb kategóriáinak elhatárolási problémáiról. Sorra veszi a tudománytörténeti bevezetőben említett szerzőknek a témáról alkotott felfogását, és mérlegelve, hogy Körösladány objektumfajtainak mely felosztás felel meg leginkább, HOFFMANN ISTVÁN, KÁLNÁSI ÁRPÁD és HAJDÚ MIHÁLY kategorizálását felhasználva a következő hét helynévfajta alkalmazása mellett dönt: víznevek, vízkörnyéknevek, domborzati nevek, tájrésznevek, határnevek, lakott területek nevei, építménynevek. A legnagyobb létszámú csoportot 979 névvel a lakott területek nevei alkotják.

A negyedik fejezet a helyneveket alkotó közzavak (főnevek, melléknevek, számnévek, néhány névutó) bemutatását tartalmazza betűrendes, szótárszerű formában és gyakorisági táblázatban. E szókészlettani vizsgálat igyekszik feltárni a terület névalkotásában szerepet játszó nyelvi eszközöket, illetve azoknak a nevekben megmutatózó jelentését. Ez utóbbi különösen a többjelentésű szavak esetében mutathat a térségre jellemző vonásokat: szó- és névföldrajzi vizsgálatok keretében más vidékekkel való összehasonlítást téve lehetővé. A szócikkés feldolgozásból megismerhető az is, hogy az egyes közzók milyen produktivitással és milyen névrészi pozíciókban lettek névalkotók a vizsgált vidéken. A tulajdonnevek hasonló listázásától a szerző terjedelmi okokból eltekintett (továbbá e szempont nyilván kevésbé kínál összehasonlítási lehetőségeket).

Az ötödik fejezet, amely a könyv legrészletezőbb része, Körösladány helyneveinek névrendszertani leírását tartalmazza. A szerző névelemzési modelljéül a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott többszintű helynévtipológiát választotta. BÍRÓ FERENC az összegyűjtött 3107 névegyedből álló állományt egységes (szinkrón) rendszernek tekintve végzi el a tipológiai elemzést. Ennek magyarázata, hogy a nevek keletkezésük pillanatában valóban „leíró jellegűnek” számítottak, bár az egyes nevek, azaz maga a helynévanyag az ómagyar kortól napjainkig folyamatosan keletkezett. Viszont a források esetlegessége, évszázadokig majdnem teljes hiánya miatt valóban lehetetlen feladat a névrendszer történeti alakulásának rekonstruálására vállalkozni. Így válik érthetővé a leíró eljárás mód. Ti-

pológiai elemzésének másik fő jellegzetessége, hogy a neveket hangsúlyozottan részrendszerek elemeinek tekinti, és a részrendszerek fő összefüggéseit kívánja bemutatni. Az elemzés mindegyik fejezetében (funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai és keletkezéstörténeti) ennek megfelelően helynévfajtként szerepelnek a névegyedek, ezáltal az egyes helynévfajták nyelvi jellegzetességei egymással, esetleg más települések helynévfajtaival is összevethetőek lesznek.

Végezetül a feldolgozás precizitását és alaposágát szeretném megemlíteni. Mindez az igényes szerkesztéssel együtt példaértékű lehet a hasonló munkát tervezők számára.

BÉNYEI ÁGNES

Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A Veszprémi járás.

VARGA MÁRIA vezetésével gyűjtötték a Veszprém megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Tudományos irányító ÖRDÖG FERENC. Közzétette GERSTNER KÁROLY, KIRÁLY LAJOS, LAKOSSY JUDIT, RÓNAI BÉLA, VARGA MÁRIA, VITÁNYI BORBÁLA. Szerkesztette BALOGH LAJOS, ÖRDÖG FERENC és VARGA MÁRIA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. szám. Bp., 2000. (750 lap)

Veszprém megye földrajzi neveinek gyűjtése 1978-ban kezdődött. A Tapolcai járás (1982), a Pápai járás (1987) és az Ajkai járás (1991) földrajzi neveinek megjelentetése után 2000-ben közzétették földrajzinév-gyűjtés utolsó, negyedik szakaszának, a Veszprémi járásban folyt gyűjtésnek az anyagát is. A névgyűjtést 1981–82-ben végezték 71 településen, az ellenőrzés pedig 1988-ban fejeződött be. A tudományos irányító Ördög Ferenc volt, a gyűjtést és a helyi ellenőrzést pedig a kezdetektől Varga Mária fogta össze. Írásbeli (ún. történeti anyag) felhasználására is sor került, ennek alapja Pesty Frigyes gyűjtése, az első és a jelenkori kateszteri térképek anyaga, illetve Jankó János 1902-ben közzétett „A Balaton-melléki lakosság néprajza” című munkája.

Bár a gyűjtés idején jelentős közigazgatási változások mentek végbe, a kötet az 1978-as közigazgatási egységek szerint közli az adatokat (ugyanakkor jelzi a kötet lezárásáig bekövetkezett változásokat is). Éppen a gyűjtés és az ellenőrzés 1990 előtti lezárása miatt nem tükrözi az anyag az időközben tömegével megváltoztatott utca- és intézményneveket sem, így ezek is általában az 1980-as évek állapotát mutatják.

A bevezető rész a gyűjtés körülményeiről, történetéről szóló információkat tartalmazza, illetőleg felsorolja azokat az írásos forrásokat, melyek névkincse

szintén bekerült az adattárba. Az adattár használatának, felépítésének ismertetését a történeti anyag lelőhelyjegyzéke, illetve a gyűjtők névsora követi. A kötet tartalmazza a járásban használatos földrajzi köznevek listáját és azok értelmezését is.

A járás 71 településének névanyagát a helynévtár az előző kötetek hagyományainak megfelelően szócikk formában közli. Az egyes települések adatközlő részét település- és népességtörténeti bevezető előzi meg. Ez a szakasz tartalmazza a község nevének variánsait és az ahhoz kapcsolódó helyragokat is. Itt olvashatjuk az adott település nevének keletkezéséről szóló néphagyományokat is. Az adatközlő rész két fő egységből áll: a bel- és külterületi neveket elkülönítve, külön bekezdésben, de folyamatosan számozva közlik.

Mint a sorozat előző kötetei, a Veszprémi járás földrajzinév-tára is számos tudományág számára tartalmaz értékes információkat. A névmagyarozatok többek között a helytörténet, a néprajz, a művelődéstörténet kutatóinak szolgáltat adalékokat, például a városlődi *Vörös-kérszt* nevű helyen a hagyomány szerint egy gyermeket tépett szét egy állat, és a szülők vörösre festett keresztet állítottak az emlékére, míg a *Sëlæ Prunæ* (< Scheller Brunnen, 'Schell kútja') nevű helyről a gyerekeknek azt mondták, hogy a baba innen halássza ki a kisbabákat.

A helynévtár lehetőséget nyújt a nyelvjárási hangjelenségek tanulmányozására is. Bakonybél helyneveinek hangalakja alapján kimutatható például a zárt *ë* (*Szekeres-Gërënce*, *Öreg-Gát-hëgy*, *Ërzsëbët-kert*), a zártszótagi *l* kiesése és az azt kísérő pótlónyúlás (*Kápóna*, *Határi-fődek*, *Gyümöcsös-ódal*, *Főső-Tuskós*, *Ásó-bót*), a szóbelseji felső nyelvvállású magánhangzók megrövidülése (*Sirkü*, *Vízmi*, *Borsó-kut*, *Uj Zirci országut*, *Csucs-hëgy*), illetve a *ly* depalatalizációja (*Gömbölü-föd*, *Rókalik*).

Huszonnégy településen német, három településen szlovák nemzetiségű lakosok is élnek, az adattár az általuk használt névformák közlésével a nyelvek, illetve a névrendszerek érintkezésének vizsgálatához is gazdag korpuszt kínál. Próbaképpen három, közel egyforma nagyságú névanyaggal rendelkező település adatait tekintetem át: Pénzesgyőrön 176, Bakonyszentkirályon 164, Városlődön pedig 171 helynevet jegyeztek fel. A csak magyar nevű helyek aránya Bakonyszentkirályon a legmagasabb (89%), Pénzesgyőrön 37%, míg Városlődön mindössze 20%. A legtöbb csak német névvel rendelkező hely Városlődön van (41%), ez a típus a másik két településre alig jellemző (1, illetve 2%). A kétnyelvű nevek aránya Pénzesgyőrön a legmagasabb (62%), de Városlődön is ide tartozik a nevek több, mint harmada (39%), Bakonyszentkirályon viszont csupán 9%-os ez a csoport.

A két nyelven is adatható nevek típusa további altípusokra bontható:

A helynévvariánsok egymásnak értelmileg teljesen megfelelnek, lényegében tehát tükörfordításról van szó például a *Temető* : *Freithof* (< *Friedhof* 'temető', Pénzesgyőr), *Csiga-hegy* : *Snëkapëærh* (< *Schneckenberg* 'csiga-hegy', Város-

löd) nevek esetében; ez az alcsoport mind Pénzesgyőr, mind Városlöd nevei közt 23%-kal képviselteti magát, Bakonyszentkirályra kevésbé jellemző (5%).

A helynévváriánsok egymásnak részlegesen felelnek meg. Ennek első típusában a német változat a magyar név egyik névrészenek (vagy névelemének) megfelelője, például *Kőkereszt* : *Krejc* (< *Kreuz* 'kereszt', Pénzesgyőr), *Katolikus iskola* : *Sól* (< *Schule* 'iskola', Bakonyszentkirály), *Mátyás-kastély* : *Slosz* (< *Schloss* 'kastély', Városlöd). Ennek a típusnak az aránya Pénzesgyőrön 12%, a másik két településen ennél lényegesen alacsonyabb: 2, illetve 3%.

A magyar változat a német névforma egyik névrészenek (vagy névelemének) megfelelője, például *Háromhatár* : *Trejhotærigl* (< *Dreihotterriegel*, Pénzesgyőr), *Suszterház* : *Sujsztæ Tónisz Håosz* (< *Schuszter Tonis Haus* 'Suszter Tóni háza', Városlöd). Ez a típus csak Pénzesgyőrön fordul elő, aránya itt is alacsony, 5%.

A két változatban egy-egy névrész egymásnak megfelel, a másik névrész mögött más-más motiváció rejlik, például *Kisköz* : *Khirthækészjæ* (< *Kirchengäßchen* 'templomköz', Városlöd), *Kendérföldek* : *Pütszejnækæl* (< *Bildsäulenäckerl* 'szoborföldek'). Pénzesgyőrön és Városlödön a névtípus aránya magasabb: 6, illetve 9%, Bakonyszentkirályra ez a csoport sem jellemző.

A névváltozatok még részlegesen sem felelnek meg egymásnak, például: *Kissom-hégy* : *Trejhotæ* (< *Dreihotter* 'háromhatár', Pénzesgyőr), *Vasut* : *Stræk* (< *Strecke* 'szakasz', Városlöd). Ez a névcsoport leginkább Pénzesgyőrré jellemző (16%), Bakonyszentkirályon 1, Városlödön pedig 3% a típus aránya.

Speciális csoportként meg kell még említeni azt a csak Városlödön kimutatható típust, amelynek előtagja mindkét változatban magyar közszó, utótagja pedig német, illetve magyar (egymásnak értelmileg megfelelő) földrajzi köznévi: *Vadkamra-árok* : *Vadkamra Krám* (< *Vadkamra-Graben* '-árok'), *Égett-hegyilegelő* : *Égëthëgyæ Vát* (< *Égethëgyer Weide* 'Égett-hegyi legelő').

A fenti, egyetlen szempont alapján készült rövid elemzés arra hívja fel a figyelmet, hogy a három véletlenszerűen kiválasztott településre ugyan általában igaz, hogy az egyes helyeket két nyelven is megnevezték, ezen belül azonban más-más névadási szokások jellemzőek: bizonyos típusok kimutathatók mindhárom településen, de arányaikban akár egészen nagy különbség is lehet, más típusokat (modelleket) pedig csak egy-egy névadói közösség használt. Tüzetesebb, jóval nagyobb korpussszal dolgozó vizsgálat talán választ adhatna olyan kérdésekre is, hogy vajon függ-e a denotátum fajtájától a névadási mód (pl. van-e különbség a belterületi és külterületi nevek között az általam használt elemzési szempont szerint), vannak-e mikrorégiókra (néhány egymás közelében fekvő településre) jellemző névmodellek, hogyan felel meg egymásnak az egyes típusokon belül a morfológiai szerkezet (képzők, összetételek grammatikai típusai), stb.

Mindezek (és számos egyéb kérdés) vizsgálatában a „Veszprém megyei földrajzi nevei” című helynévtár a kutatók nagy segítségére lehet.

